

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta

Ústav germánských studií
Oddělení skandinavistiky

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Marie Payneová

**Frazémy v norštině a v češtině – srovnání z hlediska
kognitivní lingvistiky**

**Phrasemes in Norwegian and Czech – A Comparison
from the Cognitive Linguistics Perspective**

Praha 2012

vedoucí práce: PhDr. Petra Štajnerová, Ph.D.

Tímto bych chtěla poděkovat vedoucí práce PhDr. Petře Štajnerové, Ph.D. za ochotu, vstřícnost, věnovaný čas a inspirativní rady a připomínky, které mi poskytla.

Dále bych ráda poděkovala Cand. Phil. Thoru Henriku Svevadovi a Marii Claře Strand Doupovec za pomoc s překladem norských výrazů.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 30. 4. 2012

Marie Payneová

Abstrakt

V této práci se zabýváme analýzou výrazů – především výrazů metaforických a frazeologických – v češtině a v norštině, které obsahují „zvířecí“ motiv jakožto jádro. Metodologicky vycházíme z pojetí kognitivní lingvistiky, konkrétně pak z úžeji vymezené koncepce kognitivní lingvistiky, tzv. polské etnolingvistické školy, s přihlédnutím k pojetí metafory a symbolu z hlediska hermeneutické filozofie. Popisujeme a dokládáme některé principy týkající se vnímání a konceptualizace zvířat společně oběma zkoumaným jazykům a poukazujeme na určité sémantické souvislosti v rámci zvolené tematiky. Konkrétně se pak blíže věnujeme výrazu *vlk* a porovnáváme jazykový obraz tohoto kontroverzního zvířete v češtině a v norštině.

Klíčová slova

Kognitivní lingvistika, jazykový obraz světa, antropocentrismus, konotace, kategorizace, metafora, symbol, vlk

Abstract

In this thesis we deal with the analysis of expressions – in particular the metaphorical and phraseological expressions – containing a motive of an animal in Czech and Norwegian.

The method is based on cognitive linguistics, mainly on the Polish ethnolinguistic school, with a special focus on the definition of metaphor and symbol from the point of view of the philosophical hermeneutics. We describe and support some common principles of the perception and conceptualization of animals in both languages and we focus on semantic connections concerning this topic.

Our main focus is on the expression *wolf* – we compare the linguistic picture of the world of this controversial animal in Czech and Norwegian.

Key words

cognitive linguistics, the linguistic picture of the world, anthropocentrism, connotation, categorization, methaphore, symbol, wolf.

Obsah:

Abstrakt a klíčová slova.....	4
Abstract and key words.....	5
Obsah.....	6
Seznam použitých zkratk.....	9
Úvod: vymezení metodologického postupu, hypotézy a cílů práce.....	10
Členění.....	11
Poznámka k použitým zdrojům.....	12
1. část: Teoretická.....	14
1.1 Kognitivní lingvistika.....	14
1.2 Polská etnolingvistická škola.....	15
1.3 Vymezení pojmů.....	16
1.3.1 Jazykový obraz světa.....	16
1.3.2 Antropocentrismus.....	19
1.3.3 Konotace.....	20
1.3.4 Kategorizace na základě prototypu/stereotypu.....	20
1.3.5 Metafora a symbol.....	22
1.3.5.1 Metafora a symbol u P. Ricoeura.....	23
1.3.5.2 Symbol, alegorie a mýtus.....	26
1.3.5.3 Shrnutí.....	27
2. část: Zvíře jako zdroj metafor.....	29
2.1 Kategorizace zvířat.....	29
2.1.1 Opozice „vlastní – cizí“.....	29
2.1.2 „Vědecká“ versus „naivní“ kategorizace.....	31
2.1.2.1 Distinkce na principu „mužský-ženský“ a „dospělý-nedospělý“ v češtině a v norštině.....	33
2.1.3 Zdrobněliny a jejich ekvivalenty v norštině.....	35
2.2 Zvíře jako metafora.....	37
2.2.1 Zvíře jako charakteristika člověka.....	37
2.2.1.1 Příklady zvířat domácích jako charakteristik člověka v češtině a v norštině.....	39
2.2.1.2 Příklady zvířat divokých jako charakteristik člověka v češtině a v norštině.....	39

2.3 Zvíře jako symbol.....	40
2.3.1 Zvíře jako symbol v křesťanském pojetí.....	41
2.3.2 Zvíře a „naivní morálka“.....	42
2.3.3 Zvíře jako symbol na příkladu <i>obětní beránek</i>	42
2.4 Shrnutí.....	43
3. část: Jazykový obraz vlka v češtině a v norštině.....	45
3.1 Jazykový obraz vlka v češtině.....	48
3.1.1 Etymologie slova <i>vlk</i>	48
3.1.2 Co označuje slovo <i>vlk</i>	48
3.1.3 <i>Vlk</i> jako charakteristika člověka.....	49
3.1.4 Sémantika derivátů a kompozit utvořených od slova <i>vlk</i>	50
3.1.4.1 Význam derivátů <i>vlčice, vlče, vlček, vlčák</i>	50
3.1.4.2 Význam derivátů <i>vlčí, vlčílý, vlčít/zvlčet</i>	51
3.1.4.3 Význam kompozit.....	52
3.1.5 Synonyma slova <i>vlk a vlčice</i>	52
3.1.6 Činnosti <i>vlka</i>	53
3.1.7 Prototyp vlka v češtině: charakteristické vlastnosti, činnosti a stavy vlka.....	53
3.1.7.1 Šedý vlk.....	53
3.1.7.2 Hladový vlk.....	54
3.1.7.3 Vlk samotář.....	54
3.1.7.4 Vlčí smečka.....	55
3.1.7.5 Vlk jako lovící šelma.....	56
3.1.7.6 Vlk kořist.....	56
3.1.7.7 Vlk jako nečekaný host.....	56
3.1.7.8 Vlk jako hrozba pro člověka.....	57
3.1.7.9 Lstivý vlk.....	57
3.1.7.10 Vlk jako hlupák.....	57
3.1.8 Vlk jako symbol.....	58
3.1.8.1 Vlk v křesťanském pojetí.....	58
3.1.8.2 Vlk v pohádkách a pověstech.....	59
3.1.8.3 Vlk jako symbol smrti.....	59
3.2 Jazykový obraz vlka v norštině.....	61
3.2.1 Etymologie slova <i>ulv</i>	61

3.2.2	Co označuje slovo <i>ulv</i>	61
3.2.3	Význam kompozit obsahujících slovo <i>ulv</i>	61
3.2.3.1	Přenesené významy kompozit obsahujících slovo <i>ulv</i>	63
3.2.4	Synonyma slova <i>ulv</i> a <i>ulvinne</i>	64
3.2.5	Činnosti vlka.....	67
3.2.6	Prototyp vlka v norštině: charakteristické vlastnosti, činnosti a stavy vlka.....	68
3.2.6.1	Šedý vlk.....	68
3.2.6.2	Hladový vlk.....	68
3.2.6.3	Vlk samotář.....	69
3.2.6.4	Vlk jako psanec.....	69
3.2.6.5	Vlčí smečka.....	70
3.2.6.6	Vlk jako lovící šelma.....	71
3.2.6.7	Vlk jako hrozba pro člověka.....	72
3.2.6.8	Vlk jako vnější nepřítel.....	73
3.2.6.9	Vlk jako kořist.....	73
3.2.6.10	Lstivý vlk.....	73
3.2.7	Vlk jako symbol.....	74
3.2.7.1	Vlk v křesťanském pojetí.....	74
3.2.7.2	Vlk v germánské mytologii.....	75
3.2.7.3	Vlk v norských pohádkách a lidových baladách.....	76
3.2.7.4	Vlk jako symbol smrti.....	77
3.2.7.5	Vlk v moderní literatuře.....	78
3.3	Srovnání jazykového obrazu vlka v češtině a v norštině.....	80
	Závěr.....	83
	Použitá sekundární literatura.....	84
	Použitá primární literatura.....	86
	Prameny.....	87

Seznam použitých zkratek:

BMO	<i>Bokmålsordboka.</i> (2010).
ČSFI	<i>Slovník české frazeologie a idiomatiky I-IV.</i> (2009).
ČES	REJZEK, J. (2001): <i>Český etymologický slovník.</i>
ČSSA	<i>Slovník českých synonym a antonym.</i> (2007).
ČSVS	HALLER, J. (1969-1977): <i>Český slovník věcný a synonymický I-III</i>
ESJČ	MACHEK, V. (1997): <i>Etymologický slovník jazyka českého.</i>
IA	<i>Ivar Aasens aller beste: 2200 norske ordspråk i utval.</i>
JŘJ	BACHMANNOVÁ, J. – SUKSOV, V. (2007): <i>Jak se to řekne jinde. Česká přísloví a jejich jinojazyčné protějšky.</i>
LR	ZAORÁLEK, J. (1996): <i>Lidová rčení.</i>
NEO	HAUGEN, E. (1976): <i>Norsk – engelsk ordbok.</i>
NNO	<i>Nynorskordboka.</i> (2010).
NO	<i>Rundt 3550 norske ordspråk.</i> (2002-2011)
NO2014	<i>Norsk Ordbok 2014. Grunnmanuskriptet.</i>
NSBO	GUNDERSEN, D. (2011): <i>Norske synonymer blå ordbok.</i>
OL	JENSEN, B. (1996): <i>Ordspråk leksikon.</i>
PSJČ	<i>Příruční slovník jazyka českého I-VII.</i> (1935-1957).
SČS	PALA, K. – VŠIANSKÝ, J.: (1994): <i>Slovník českých synonym.</i>
SJČ	TRÁVNÍČEK, F. – VÁŠA P. (1952): <i>Slovník jazyka českého.</i>
SSJČ	<i>Slovník spisovného jazyka českého I-IV.</i> (1960-1971).
VAO	BJORVAND, J. – LINDEMAN F. O. (2000): <i>Våre arveord. Etymologisk ordbok.</i>
ZČP	MRHAČOVÁ, E. – PONCZOVÁ, R. (2003): <i>Zvířata v české a polské frazeologii a idiomatice.</i>

Úvod: vymezení metodologického postupu, hypotézy a cílů práce.

Oblast „zvířecích“ metafor je – na rozdíl například od metafor „tělesných“, v nichž jako jádro figuruje lidské tělo či jeho část – z hlediska kognitivní lingvistiky oblastí poměrně málo probádanou. Jako neadekvátnější se pro zkoumání této jazykové oblasti jeví úžeji vymezená koncepce polské etnolingvistické školy, na niž navazují i někteří čeští badatelé – i my tedy vyjdeme primárně z této metodologické koncepce. Poukážeme zde na některé principy, které se týkají reflexe zvířat v jazyce obecně, ústřední část našeho výzkumu se ovšem bude týkat jednoho konkrétního zvířete – vlka. V souvislosti s touto tematikou je třeba podrobněji zmínit i roli symbolu. Koncepci polské etnolingvistické školy tedy rozšíříme o pojetí metafory a symbolu z filozoficko-hermeneutického hlediska, z něhož kognitivní lingvistika také vychází.

Naše hypotéza spočívá v tom, že jak v češtině, tak v norštině existuje zásadní rozpor mezi obrazem světa „vědeckým“, tedy podloženým vědeckými poznatky, a „naivním“ obrazem světa jazykovým, kulturně podmíněným. Toto chceme doložit analýzou výrazů (nejen frazeologických) pojících se ke zvolenému zvířeti - vlkovi. Vycházíme z určitého paradoxu týkajícího se právě tohoto zvířete: vlk je v západoevropské kultuře (především v pohádkách, pověstech a dalších žánrech ústní lidové slovesnosti) zvířetem demonizovaným, často vyobrazovaným jako strach vzbuzující, člověku nebezpečný tvor (srov. např. pohádku O Červené karkulce, která se vyskytuje v různých obměnách v západoevropských kulturách už od středověku, či pověsti o vlkodlacích).

Takovýto obraz vlka, prezentovaný v naší kultuře, je ovšem v rozporu s objektivními, vědecky podložitelnými poznatky o této šelmě. Zatímco případů napadení člověka např. medvědem je v Evropě doloženo vícero a medvěd tedy může být v některých situacích pro člověka přímou hrozbou, etologové v současnosti zpochybňují hrůzostrašné popisy vlčích útoků na člověka v různých dobových kronikách, zdůrazňují značnou plachost těchto šelem, které se obvykle kontaktu s člověkem vyhýbají, a poukazují na to, že žádný případ napadení člověka vlkem (přinejmenším ve 20. a 21. století) skutečně věrohodně zaznamenaný nebyl. Tento paradox, přesahující ze sféry jazykové do sféry nejazykové (kulturní, literární, ekologické), je důvodem pro volbu právě tohoto zvířete.

Předpokládáme, že se jazykový obraz vlka se bude v češtině a norštině z větší části shodovat, jednak na základě společné zkušenosti, kontaktu s tímto zvířetem, jednak na základě určité společné západoevropské kulturní tradice (ústní lidová slovesnost, křesťanství).

Zároveň však by se zde mohla ukázat řada rozdílů založených na odlišných přírodních a geografických podmínkách (v Norsku lze předpokládat užší sepjetí člověka s přírodou, a tudíž i užší kontakt s divokými zvířaty než v Čechách) a také rozdílech kulturních a historických (vikinská mytologie v kontrastu k mytologii slovanské, tradičně větší význam zemědělství v Norsku). Je otázka, zda a jakým způsobem se tyto mimojazykové skutečnosti odrazí v daném jazyce. Větší míra fyzické zkušenosti s touto šelmou může vést jak k jejímu nepříznivějšímu obrazu v jazyce (větší strach), tak naopak k obrazu příznivějšímu (určitá sakrifkace založená na respektu).

Členění

Práce je rozdělena do tří základních částí. V první části se budeme zabývat především teoretickými poznatky. Zmíníme některé výchozí myšlenkové směry kognitivní lingvistiky a blíže vymežíme přístup polské etnolingvistické školy, z níž budeme v této práci vycházet. Na základě obecného nastínění těchto směrů pak blíže vymežíme i základní terminologii, s níž budeme následně pracovat – opět především s odkazem na přístup polských badatelů, s přihlédnutím k filozoficko-hermeneutickému pojetí metafory a symbolu u P. Ricoeura.

Ve druhé části se zaměříme konkrétněji na fungování „zvířecích“ výrazů v jazyce a na různé možnosti pojetí a kategorizace těchto výrazů. Popíšeme a na konkrétních příkladech doložíme určité obecné principy platné pro oba zkoumané jazyky. Věnovat se budeme odlišnostem v konceptualizaci zvířat domácích a zvířat divokých a podíváme se na některé aspekty jejich výskytu v metaforice a frazeologii. Zabývat se budeme i nadřazenými výrazy *zvíře* a *šelma* v češtině a norštině. Zmíníme také princip fungování zvířete jakožto symbolu.

Ve třetí části pak přistoupíme k analýze konkrétních výrazů pojících se ke slovu *vlk*. Na základě popsaných metodologických postupů se pokusíme sestavit jazykový obraz vlka v češtině a v norštině a tyto následně porovnat.

V závěru pak shrneme dosažené výsledky a pokusíme se o jejich interpretaci.

Poznámka k použitým zdrojům

Analyzovaný materiál budeme čerpat jednak ze slovníků (výkladových, frazeologických a dalších), jednak z jazykových korpusů. Vycházet budeme primárně ze slovníků výkladových. Je nutno zde zmínit hledisko časové. Výrazy kodifikované

ve slovnících (především právě jednojazyčných výkladových) jsou výrazy konvencionalizované, v jazyce již pevně zakořeněné a mluvčími běžně užívané (často např. přenesené výrazy, které už mluvčí ani nepocítují jako metafory). Naopak mnohé výrazy uvedené ve slovnících frazeologických jsou dnes již pocíťovány jako archaické. Materiál získaný z korpusů pak dokumentuje především stav současného jazyka, mohou se zde tedy objevit i výrazy originální, méně obvyklé, nově vytvořené. Takto získaný materiál bude tedy určitou dokumentací užití daných výrazů v jazyce dnes běžně užívaném, zároveň je však nutné mít na zřeteli určitou „nedůvěryhodnost“ těchto zdrojů, související právě s nedostatečným časovým odstupem.

Dále je třeba uvést několik poznámek ohledně zdrojů českých a norských. Zatímco v češtině máme k dispozici řadu slovníků, a to jak výkladových (PSJČ, SSJČ, SJČ), etymologických (Machkův ESJČ, Rejzkův ČES), ale i slovníků zabývajících se konkrétně frazeologií (např. ČSFI, Zaorálek, 1996, Bachmannová – Suksov, 2007) i publikace úzce tematicky zaměřené přímo na motiv zvířete ve frazeologii (Mrhačová, 1999, Mrhačová – Ponczová, 2003), v norštině takovéto zdroje zabývající se frazeologií k dispozici nejsou. Vycházíme tedy zejména ze slovníků výkladových (BMO, NNO), dvojjazyčných (NEO), slovníku etymologického (VAO) a synonymického (NSBO). Dále byl použit výkladový slovník *Norsk Ordbok 2014* – jedná se o dosud nedokončený projekt univerzity v Oslo, dostupné jsou jen jeho některé výchozí části. Zde byla použita část zvaná „Grunnmanuskriptet“.

Použitá publikace zabývající je příslovími (Jensen, 1996) se netýká výhradně oblasti Norska a jsou zde uvedena i přísloví lokalizovaná do jiných oblastí Skandinávie. Vzhledem ke značné provázanosti (jak kulturní tak jazykové) Norska se Švédskem, Dánskem a Islandem zde uvádíme pro srovnání i některá přísloví švédská a dánská (vždy udáváme i lokalitu). Některé frazémy čerpáme z norské sbírky přísloví a citátů korpusového charakteru *Gullvekta*, konkrétně z částí *Rundt 3550 norske ordspråk* (zkratka NO) a *Ivar Aasens aller beste: 2200 norske ordspråk i utval* (zkratka IA).

Použité zdroje reflektují obě varianty psané spisovné norštiny, tedy jak bokmål, tak nynorsk. Jako primární sice chápeme variantu bokmål, mnohdy však je definice téhož pojmu v bokmål a nynorsk rozdílná (např. NNO často udává obsáhlejší výklad, a to právě i u „zvířecích reálií“). Pokud jsou tedy definice shodné, uvádíme variantu bokmål, pokud se definice liší nebo je definice v nynorsk obsáhlejší, uvádíme i tuto.

Je třeba uvést i několik poznámek k použitým jazykovým korpusům. Ty byly použity zejména ve třetí části pro ověření užití některých ve slovnících uvedených výrazů

v současném jazyce. Pro norskou část výzkumu byl použit korpus NoWaC, vytvořený Univerzitou v Oslo. Jde o korpus obsahující 700 mil. slov, texty jsou převzaty z internetových zdrojů z let 2009 – 2010 a nebyly upraveny – výsledky je tedy nutno brát s rezervou, nemusí vždy plně odpovídat skutečnému použití v jazyce. Jedná se o texty v bokmål, výrazy nynorsk tedy tento korpus neobsahuje vůbec. Jiný norský korpus srovnatelného rozsahu však není k dispozici (jiné dostupné norské korpusy upravených textů obsahují slov výrazně méně).

Co se týče způsobu vyhledávání kolokací, byl použit základní nastavený způsob vyhledávání (tj. search for: words/lemmas, concordance: context 60 characters, first word is: anything, v případě vyhledávání lemmat to vždy uvádíme). Z českých korpusů byl – na základě rozsahu a charakteru textů korpusu NoWaC – zvolen korpus SYN2009PUB (taktéž základní nastavený způsob vyhledávání přes rozhraní Bonito). Jednak jde o korpus srovnatelně obsáhlý (taktéž 700 mil. slov), jednak korpus referenční – výsledky jsou tedy zpětně ověřitelné. Jedná se o texty publicistické, což se stylisticky nejvíce blíží právě textům korpusu NoWaC. Je ovšem třeba podotknout, že jde o texty poněkud starší a také zahrnující delší časovou periodu (z let 1995 – 2007). I zde je tedy třeba mít na zřeteli určitou „zkreslenost“ danou zvoleným žánrem – jiné výsledky by nepochybně vyplynuly, pokud bychom vycházeli např. z korpusu mluvených textů, takový však ve srovnatelném rozsahu k dispozici není ani v češtině, ani v norštině.

1. Část: Teoretická

1.1 Kognitivní lingvistika

Kognitivní lingvistika je jazykovědná disciplína vycházející z širšího konceptu kognitivních věd, která se zabývá zkoumáním jazyka jakožto nástroje lidského poznávání světa. Jazyk je tedy chápán jako „specifický výkon lidské mysli a jako mentální systém znalostí integrovaných do celku kognice. Analýza tohoto systému může pak sloužit k poznávání lidské mysli.“ (Schwarzová, 2009, s. 31)

Vaňková definuje základní tezi kognitivní lingvistiky takto: „jazyk je součástí poznávání a poznání (cognition), podílí se na tom, jak světu rozumíme, jak ho kategorizujeme, jaký obraz světa si vytváříme a jak ho předáváme dál“. (Vaňková, 2005, s. 21) Z této definice vyplývají dva základní předpoklady kognitivní lingvistiky, totiž že jazyk jednak vychází z lidské kognitivní zkušenosti, jednak tuto zkušenost sám utváří. V centru zkoumání stojí slovní zásoba – zejména pak frazeologie, důraz je kladen na sémantiku, na vztah mluvčího, jazyka a mimojazykové skutečnosti.

Počátky kognitivní lingvistiky jakožto jazykovědné disciplíny spadají zhruba do 80. let 20. století, za stěžejní jsou považována především díla amerických lingvistů G. Lakoffa a M. Johnsona – kognitivní přístup k jazyku v širším, filozofickém slova smyslu, však můžeme vysledovat už mnohem dříve. Vztah jazyka a lidského myšlení byl předmětem zkoumání nejen lingvistů, ale i filozofů, psychologů, neurologů, antropologů – jmenujme zde alespoň několik významnějších jmen, na něž navazuje koncepce polské etnolingvistické školy.

Významnou roli sehrála v kognitivním pojetí jazyka také teorie jazykového relativismu a determinismu E. Sapira a B. L. Whorfa (např. Piekarczyk, 2007, s. 45, či Bartminski, 2010). Sapirova a Whorfova hypotéza předpokládá, že lidské poznávání a nahlížení světa je ovlivněno jazykem daného společenství: poznání světa tedy není objektivní, ale relativní, liší se v závislosti na daném jazyce a kultuře s ním spjaté (Sapir, 1978, s. 75-77, Salzman, 1993, 152-153).

Za „předchůdce“ kognitivní lingvistiky můžeme považovat i představitele hermeneutické filozofie H.-G. Gadamera či P. Ricoeura – právě Ricoeur (1993, 1997) podrobně rozpracovává pojem metafory a symbolu a z jeho koncepce symbolu budeme vycházet i v této práci. Dále můžeme zmínit psychologicko-antropologické výzkumy B. Berlina a P. Kaye či E. Roschové týkající se kategorizace na základě prototypu.

Co se týče filozofických východisek kognitivní lingvistiky, uveďme zde dvě hlavní proti sobě jdoucí koncepce, ze kterých pak vycházejí i rozličné filozofické proudy 20. století (analytická filozofie, fenomenologie, hermeneutika) a jež různou měrou ovlivnily pojetí kognitivní lingvistiky. Tyto koncepce můžeme zjednodušeně charakterizovat jednou zásadní otázkou týkající se právě vztahu jazyka a myšlení: je naše zkušenost, naše poznání světa objektivní, na jazyce nezávislé (jazykový univerzalizmus), anebo jsme v našem poznávání světa determinováni právě naším jazykem, na němž je naše zkušenost přímo závislá (jazykový relativismus) (Vaňková, 2005, s. 37-38)? Kognitivní lingvistika svým způsobem oba tyto přístupy v sobě spojuje, je jakýmsi kompromisem: jazyk v pojetí kognitivní lingvistiky na jedné straně z lidské přímé zkušenosti se světem (ať už subjektivní, tělesné či kolektivní, kulturní) vychází, na druhé straně ji i sám utváří, ovlivňuje, jakým způsobem lidé svět vnímají, jak jednají (srov. Vaňková, 2005, s. 38, Lakoff – Johnson, 2002 s. 162).

Vymezuje se pak především vůči jinému lingvistickému směru, totiž strukturalismu. Zatímco strukturalismus vychází z předpokladu, že existuje „objektivní zkušenost“, kterou lidská mysl – a tedy i jazyk jakožto nástroj lidského myšlení – pouze odráží¹, kognitivní přístup zdůrazňuje právě relativismus lidského poznání. Proces poznávání je závislý na našem úhlu pohledu, na našem uvědomění si vlastní lidskosti či tělesnosti, okolní svět poznáváme právě na základě vztahování jej k sobě samému (Lakoff a Johnson mluví o „fyzické zkušenostní bázi“, polští lingvisté zase užívají termín „antropocentrismus“). Jazyk je tedy podle kognitivních lingvistů těsně spjat s lidskou schopností poznávat, je její přímou součástí.

1.2 Polská etnolingvistická škola

Významnou odnoží kognitivní lingvistiky – a z ní budeme v této práci především vycházet – je tzv. lublinská škola. Tato koncepce zejména polských lingvistů (A. Pajdzińska, J. Bartmiński, R. Tokarski a další) klade důraz především na kulturní aspekt jazykového poznávání. Polští badatelé vycházejí z předpokladu „naivního“ pohledu na svět, který je vlastní všem lidem a který je zakotven právě v mateřském jazyce. Zároveň kladou důraz na kolektivní zkušenost, na značnou spjatost „jazykového obrazu

¹ Čermák (1993, s. 56) zdůrazňuje právě snahu o explicitnost jazykovědného strukturalismu a píše, že „strukturalismus se nesnaží určit odpovědi na otázku proč.“ Podobně i Vaňková (2005, s. 30-35) poznamenává, že „vágnost či prostupnost hranic mezi jevy jsou ve strukturalismu považovány za jevy spíše nevídané“, naproti tomu kognitivní lingvistika se právě na tyto „hraniční“ jevy soustředí a pokládá je za podstatnou součást jazyka.

světa“ (viz níže) s kulturou dané jazykové oblasti – jak dokládá už název používaný polskými představiteli tohoto směru, totiž kognitivní *etnolingvistika* (např. Bartminski, 2010).

To je také jedním z důvodů, proč zde budeme vycházet především z této polské koncepce – právě oblast zvířecích metafor je velmi těsně provázána s kulturním pozadím dané oblasti. Druhým důvodem pro volbu polské etnolingvistické školy jakožto východiska je to, že zde srovnáváme dvě jazykové kultury, jež obě vycházejí z evropské kulturní tradice. Právě polští lingvisté se vymezují vůči přístupu (z angličtiny vycházejícímu) americkému a staví proti němu vlastní koncepci, postavenou především na bázi slovanských jazyků. I práce českých lingvistů zabývající se kognitivní lingvistikou (I. Vaňková, I. Nebeská, L. Saicová-Římalová) navazují zpravidla na tuto polskou koncepci, svou roli zde jistě hraje i kulturní spřízněnost obou národů i příbuznost obou jazyků. (Vaňková, 2007, s. 10).

V této práci sice nezkoumáme oblast výhradně slovanskou, jakožto výchozí jazyk však volíme právě češtinu (mimo jiné vzhledem k daleko větší pozornosti věnované problematice frazeologie v Česku ve srovnání s Norskem). Vycházet budeme tedy zejména z prací českých autorů a dále z prací polských badatelů, jež u nás dosud byly vydány v českém překladu.

1.3 Vymezení pojmů

1.3.1 Jazykový obraz světa

Jazykový obraz světa (JOS) je tedy termín zavedený polskými lingvisty. Je to komplexní pojem, který v sobě pojí oba výše uvedené předpoklady kognitivní lingvistiky, totiž jednak lidskou zkušenost zrcadlící se v jazyce daného etnika, jednak vliv daného jazyka na to, jak jeho mluvčí skutečnost vnímají. Důležitou roli hraje hledisko interpretační, které zdůrazňuje např. Bartminski – jazykový obraz světa není objektivním obrazem skutečnosti jako takové, ale její interpretací.

Definic tohoto pojmu však najdeme více, přičemž každá zdůrazňuje poněkud jiný aspekt. Uvedme zde jednu z novějších definic Bartminského, která klade důraz právě na zmíněnou interpretační složku:

„Linguistic worldview is a language-entrenched interpretation of reality, which can be expressed in the form of judgments about the world, people, things or events. It is an interpretation, not a reflection; it is a portrait without claims to fidelity, not a photograph of real objects. The interpretation is a result of subjective perception and conceptualization of reality performed by the speakers of a given language; thus, it is clearly subjective and anthropocentric but also intersubjective (social). It unites people in a given social environment, creates a community of thoughts, feelings and values. It influences the perception and understanding of the social situation by a member of the community.“
(Bartmiski, 2010)

Další definice – Tokarského a Gregorczykové – pak konkrétněji definují jazykové formy, z nichž lze jazykový obraz světa zkonstruovat. O něco starší definice Tokarského jej popisuje jako „soubor pravidel obsažených v kategoriálních gramatických vztazích (flexivních, slovotvorných, skladebných) a v sémantických strukturách lexika, které ukazují způsoby vidění jednotlivých složek světa vlastní danému jazyku a obecnější uspořádanosti světa, hierarchie a hodnoty panující v něm a přijímané daným společenstvím.“ (Tokarski, 1993, Cit. In: Kępa-Figura – Nowak, s. 72)

Podle Gregorczykové je jazykový obraz světa „způsob chápání světa (jeho percepce a konceptualizace), který lze vyčíst z jazykových faktů, tj. z flektivních a derivačních zákonitostí jazyka, z frazeologie, synonymických skupin, svědčících o svébytné kategorizaci světa, a konečně i z konotací a stereotypů spjatých s pojmenováváním objekty.“ (Gregorczykowa, 2001, Cit. In: Vaňková, 2005, s. 52)

Autoři Kępa-Figura a Nowak pak zdůrazňují především hodnotící složku a polské pojetí JOS shrnují takto: „Metodologie JOS navržená lublinskými lingvisty směřuje k pochopení, jakým způsobem je svět uspořádán a hodnocen a výsledkem čeho je ono uspořádání a axiologie. Dosažení tohoto cíle je zaručeno přesvědčením, že mezi jazykem a světem existuje vztah interpretace.“ (Kępa-Figura – Nowak, 2007, s. 71)

Uvedme zde ještě několik základních rysů jazykového obrazu světa, jak je – volně podle J. Kajfosze (2001) – definuje Vaňková (2005, s. 52-56):

JOS je **heterogenní**, mnohvrstevnatý, stejně jako jazyk samotný. Jednotlivé obrazy světa se budou lišit podle toho, z jaké jazykové sféry vyjdeme: jinak bude vypadat JOS téhož objektu v textech vědeckých, jinak v textech uměleckých, jinak v jazyce běžné

komunikace. Právě „naivní“ jazyk běžné mezilidské komunikace je ovšem tím hlavním centrem zkoumání – koncepce lublinské školy předpokládá, že právě tento „naivní“ jazyk je primárním východiskem, z něhož pak vycházejí všechny ostatní jazykové sféry.

JOS je také **dynamický**, mění se v průběhu času, v souvislosti s kulturním vývojem dané společnosti – při jeho zkoumání je tedy nutno brát v úvahu i hledisko časové.

Jako další rys je uváděn aspekt **výběrovosti**: JOS zdůrazňuje jen některé aspekty skutečnosti, zatímco jiné potlačuje.² Právě míra tohoto zdůraznění či potlačení určitých významových aspektů na úkor jiných je u různých jazyků odlišná a vede k odlišnému vnímání dané skutečnosti mluvčími.

Důležitým aspektem je již zmíněná **axiologičnost** – hodnotící charakter JOS. Člověk vztahuje skutečnosti k sobě samému, hodnotí je z hlediska sebe sama jako člověka, příslušníka „lidského druhu“. S tím úzce souvisí pojmy antropocentrismus a konotace (jimž se dále věnujeme samostatně).

Dále pak významnou roli hraje **integrálnost (kontextuálnost)**, tedy souvislost mezi jazykovou (slovníkovou) definicí daného pojmu a jeho mimojazykovou (vědeckou, teoretickou) reflexí. Tyto dva faktory jsou však navzájem provázané a nelze je od sebe jednoznačně oddělit: „Často se přelévá jedno v druhé, splývá jazykové s mimojazykovým, teoretické s praktickým. V jazykovém obrazu světa však vidíme jako centrální právě onen praktický a pragmatický vztah ke světu, od něž se pak sekundárně odvíjí i nazírání teoretické.“ (Vaňková, 2005, s. 54)

Posledním rysem je pak podle Vaňkové **transcendentnost** (seberefektivnost) JOS: díky schopnosti „žít metaforicky“ je člověk schopen myslet a mluvit i o tom, co není přímo dáno jeho fyzickou, tělesnou zkušeností (srov. Lakoff – Johnson, 2002, s. 54). V tomto smyslu je tedy jazyk – a jeho prostřednictvím i jeho mluvčí – schopen překračovat své vlastní meze.

Pro srovnání zde uvedeme ještě Patočkovu pojetí „přirozeného světa“, který má právě s termínem užívaným současnými polskými badateli mnoho společného – stejně jako oni zdůrazňuje provázanost jazyka s kulturní zkušeností jeho mluvčích a jeho schopnost formovat lidské poznání:

² O faktoru výběrovosti mluví i Lakoff a Johnson ve svém pojetí konceptuální metafory, kdy na příkladu známé metafory „spor je válka“ dokládají právě „zvýrazňování“ některých významových aspektů (spor jako boj, soupeření) na úkor jiných (kompromis, kooperace): „Tak například v zápalu rozhořčeného sporu, kdy jsme odhodláni napadnout postavení svého protivníka a hájit postavení vlastní, můžeme zcela ztratit ze zřetele kooperativní aspekty sporu.“ (Lakoff – Johnson, 2002, s. 22)

„Člověk nezačíná svou zkušenost nikdy od začátku, nikdy nepřijímá chaos, ale svět. V tom je korelace člověka a světa. Proto *přirozený* svět. Není dílem našeho konání; toto konání je zapuštěno do něčeho před námi, co v nás i s námi funguje. [...] Jazyk se ale vyvíjí tak, že jazyk spolutvoříme, aniž bychom si toho byli vědomi. Nové zkušenosti neznatelně vplývají do tradičního. Jazyk nám ustavičně artikuluje svět. Vidíme svět skrze jazyk. V jazyce je typika zkušenosti, je v něm uloženo vidět věci jistým způsobem.“

(Patočka, 1995, s. 130)

1.3.2 Antropocentrismus

S pojmem JOS je pak úzce provázán pojem **antropocentrismu**. Lublinská koncepce předpokládá, že jazykové obrazy světa se v různých jazycích liší. Přesto však existují určité rysy společné všem jazykům: jedním z těchto rysů je právě rys antropocentrismu, tedy nazírání okolního světa z pozice sebe sama – tedy z pozice člověka.

Anna Pajdzińska píše, že „antropocentrismus, vlastní nejenom polštině, projevující se ovšem v různých jazycích různě, je jakýmsi přirozeným důsledkem faktu, že jazyk je lidským výtvořem. Jestliže jazyk vytvořili lidé a slouží lidem, není nic zvláštního na tom, že představuje svět viděný lidskýma očima, orientovaný na člověka, svět, ve kterém je nejdůležitější protiklad **ludzie – nieludzie (lidé – ne-lidé)**.“ (Pajdzińska, 2007, s. 27-28)

V jistém smyslu zde můžeme vidět paralelu s tím, co Lakoff a Johnson (2002, s. 26-34) nazývají fyzickou zkušenostní bází – i ta vychází z předpokladu lidské tělesné zkušenosti jakožto primárního způsobu poznání. Pajdzińska (a další polští badatelé) ovšem zdůrazňují ani ne tak samotnou tělesnost, tedy individuální fyzickou zkušenost člověka se světem, jako spíše zkušenost kolektivní, obecně lidskou. „Lidskost“ je zde míněna spíše ve smyslu příslušnosti k určitému druhu (Pajdzińska to dokumentuje kategorizací na základě opozice „vlastní – lidské“ a naproti tomu „cizí – ne-lidské“ v polštině, jež poslouží jako jedno z východisek i pro naši práci).

Autoři Kępa-Figura a Nowak pak uvádějí právě antropocentrismus do souvislosti s axiologickou, hodnotící složkou jazykového obrazu světa: „Výzkumy JOS ukázaly, že myšlení člověka má antropocentrický charakter. Jazyk informuje ne pouze o skutečnosti, ale také o způsobu myšlení o ní. Obraz světa obsažený v jazyce nejen že není přesným kopírováním skutečnosti, ale je to obraz světa již ohodnoceného. Jednotlivá kritéria hodnocení jsou různá, vždy však je jejich výchozím bodem člověk.“ (Kępa-Figura – Nowak, 2007, s. 72)

S axiologickou složkou JOS souvisí pojem **konotace a kategorizace na základě prototypu**.

1.3.3 Konotace

Konotace jsou v přístupu polské kognitivní lingvistiky zásadní součástí významu, která závisí na kulturní zkušenosti dané jazykové oblasti a která se promítá do jazykového obrazu světa.

Pojem konotace definuje A. Wierzbycka jako „to, ‚co si lidé myslí‘ nebo ‚mají na mysli‘, když dané slovo užívají.“ (Wierzbycka, 1999, Cit. In: Tokarski, 2007, s. 14). Tokarski tuto definici dále rozvíjí o tvrzení, že konotace je i to, „co lidé **mohou** mít na mysli, když dané slovo užívají“ (Tokarski, 2007, s. 14).

Tokarski (2007, s. 14) předpokládá, že každá lexikální jednotka sestává ze dvou složek: složky obligatorní (designativní), tedy prostého lexikálního významu daného slova, a složky fakultativní, doplňující – tedy konotativní. Právě tato fakultativnost konotační složky může v různých kontextech aktualizovat různé své složky. Pro ilustraci zde uvedeme příklad právě z říše zvířat: jiné konotativní složky slova *beran* budou aktualizovány v přirovnání *tvrdohlavý jako beran*, jiné pak ve slovním spojení *beránek boží* či *krotký jako beránek*.

Je otázka, nakolik jsou tyto dvě složky – designativní a konotativní – od sebe navzájem oddělitelné. Toto je tedy nutno vzít v úvahu i při zkoumání jazykového obrazu světa: i slovní spojení zdánlivě „neutrální“, odrážející prostý lexikální význam daného slova, mohou mít zároveň i složku konotativní. Kępa-Figura a Nowak v této souvislosti uvádí, že při zkoumání JOS (a tedy právě i konotační složky daného pojmu) je nutné zaměřit se nejen na analýzu slovotvorných a sémantických derivátů daného slova a frazémů, v nichž se vyskytuje, ale i „zdánlivě nic neznamenajících doslovných kontextů. Takové kontexty ukazují totiž atribuci daného slova a jeho tendenci vystupovat s určitými predikáty.“ (Kępa-Figura – Nowak, 2007, s. 72)

1.3.4 Kategorizace na základě prototypu/stereotypu

Kategorizace je přirozenou součástí lidského myšlení a vnímání světa: právě díky kategorizaci člověk svět kolem sebe nevnímá jako chaos, ale jako uspořádaný celek. Rozlišujeme, uvědomujeme si souvislosti a vztahy mezi jednotlivými věcmi, jež nás obklopují – a právě způsob, jakým realitu vnímáme jako uspořádaný a strukturovaný

celek úzce souvisí s naším mateřským jazykem. V pojetí kognitivních lingvistů je tento přirozený, jazykem podmíněný proces založen na kategorizaci pomocí prototypu, respektive stereotypu.³

Piekarczyk (2007, s. 48) popisuje dvojí způsob kategorizace: kategorizace klasická (logická) předpokládá, že kategorie je definována pomocí dostačujících, nutných vlastností a že všechny prvky v ní jsou si rovny. Naproti tomu kategorizace prototypem (přirozená) předpokládá, že kategorie je určena vlastnostmi charakteristickými, obvykle připisovanými danému objektu v rámci určitého jazykového společenství.

To, co Piekarczyk definuje jako „obvykle připisované vlastnosti“ můžeme blíže specifikovat pomocí schématu „centrum – periferie“, o němž píše např. Vaňková (2005, s. 76) nebo Tokarski: „Teorie prototypů odmítá předpoklad o jednotném statusu exemplářů dané kategorie a o jejich jasně vymezených hranicích. Přijímá naproti tomu tezi o vrstevnaté struktuře pojmu s nejlepšími příklady v centru a stále méně typickými v návaznosti na posouvání se k periferii kategorie.“ (Tokarski, 2007, s. 20)

Bádání kognitivních lingvistů v tomto navazují na empirické studie psycholožky E. Roschové, jež dokládají, že lidé vnímají pojmy v rámci určité kategorie ne jako rovnocenné, ale některé pojmy jako pro určitou kategorii reprezentativnější než jiné. Jednotliví zástupci kategorie tedy nejsou na stejné úrovni, ale funguje zde určité hierarchické uspořádání: *sýkorka* je tak vnímána jako „lepší“ zástupce kategorie *pták* než například *slepice* nebo *tučňák*. (Lakoff, 2006, s. 52). Kategorizace prototypem je tedy, na rozdíl od kategorizace logické či vědecké, úzce spjatá s konotativní, hodnotící složkou významu.

Zatímco odborné pojmy jsou založeny na objektivním, vědeckém přístupu ke světu, který usiluje o přesnost a jednoznačnost, a jsou tedy oproštěny právě od konotativní složky, prototyp naopak vychází z přirozeného, „naivního“ pohledu na svět, který je výrazně subjektivní, nepřesný. Navíc zde hraje významnou roli jeho provázanost s kulturní sférou (s frazeologií, s folklorními a uměleckými texty), na kterou v jazyce vědy není brán zřetel. (Vaňková, 2005, s. 82-83)

³ Někteří, zejména polští badatelé – např. Bartmiski ve svém *Slovníku stereotypů a symbolů* (1996) – užívají pojem stereotyp. U některých autorů (Gregorczyková) najdeme rozlišení těchto dvou pojmů: užití prototypu ve spojení s věcmi, naopak stereotypu s lidmi (Vaňková, 2005, s. 84). Zde však budeme tyto dva pojmy chápat jako jedno a totéž.

1.3.5 Metafora a symbol

Výše uvedené pojmy jsme definovali z hlediska pojetí úzce specifikovaného přístupem lublinské kognitivně-lingvistické školy. Pro potřeby této práce se nyní zaměříme na dva pojmy, které jsou s kognitivní lingvistikou také spjaty, ovšem z poněkud širšího, filozofičtějšího úhlu pohledu. Jde o pojem metafory a symbolu.

Pojmem metafory se podrobně zabývali „zakladatelé“ kognitivní lingvistiky Lakoff a Johnson. Jejich pojetí metafory se výrazně odlišuje od pojetí klasického, vycházejícího už z Aristotelovy *Poetiky*. Metafora je v tomto klasickém pojetí chápána jako záležitost pouhého jazyka – jazykového ozvláštňení, inovace: „Slovo metafora bylo definováno jako mimořádný, novátorský nebo básnický jazykový výraz, u něhož jedno nebo více slov pro jistý pojem se používá mimo oblast svého konvenčního významu k vyjádření podobného pojmu.“ (Čejka, 2002, s. 265)

Naproti tomu Lakoff a Johnson chápou metaforu ne jako záležitost pouze jazykovou, ale jako základní stavební prvek lidského myšlení: „[...] lidský pojmový systém je strukturován metaforicky. Metafory jakožto jazykové výrazy jsou možné právě proto, že metafory existují už v pojmovém systému člověka“ (Lakoff – Johnson, 2002, s. 18)

Tento základní výchozí předpoklad – tedy pojetí metafory ne jako pouhé jazykové záležitosti, ale jako součásti lidského myšlení a poznání – je oběma koncepcím (polské i lakoffovsko-johnsonovské) společný a pojí je zároveň i s Ricoeurovým přístupem k metafoře.

Metaforu budeme tedy chápat spíše v obecném, širokém slova smyslu: tedy jako přenesené pojmenování jedné skutečnosti na základě skutečnosti jiné, a zároveň – v návaznosti na pojetí (nejen polských) kognitivních lingvistů jako záležitost ne pouhé jazykové inovace, ale jako jeden ze základních principů lidského poznání a myšlení.

Pro potřeby této práce však uvedme souvislost mezi metaforou a symbolem, která je pro nás zásadnější. Zatímco američtí autoři Lakoff a Johnson se symbolem zabývají jen okrajově⁴, polská lingvistická škola mu věnuje více pozornosti (srov. Bartminského *Slovník stereotypů a symbolů*, 1996). Právě symbol je totiž úzce spjat s kulturní zkušeností daného jazykového společenství, a tím pádem se výrazně promítá i do jazykového obrazu světa. Jde o pojem interdisciplinární, přesahující oblast

⁴ Lakoff a Johnson (2002, s. 53) symbol považují za specifický případ metonymie. Na příkladu biblického symbolu „holubice“ za Ducha svatého – shodně s badateli polskými – poukazují propojenost sféry jazykové a kulturní, náboženské, křesťanské.

jazykovědnou: Ricoeur (1997, s. 76) například uvádí různá pojetí symbolu z hlediska psychoanalýzy, poetiky, náboženství.

Bartminski symbol definuje jako „zobrazení předmětu, kterému se rozumí v rámci širšího uspořádání znaků jako reprezentantu jiného předmětu“ (Vaňková, 2005, s. 85). I v jeho pojetí je symbol úzce spjat s oblastí mimojazykovou, kulturní, s lidovou tradicí – ve svém slovníku čerpá materiál mimo jiné z velkého počtu folklorních textů. Jak uvádí Stachová (1992, s. 61), někteří autoři symbol přímo ztotožňují s metaforou.⁵ Zde budeme vycházet z tradice hermeneutické filozofie, konkrétně z pojetí symbolu u Ricoeura, na nějž kognitivní lingvistika také navazuje: interpretace symbolu je tak jedním ze „styčných bodů“ hermeneutické filozofie a (především právě polské) kognitivní lingvistiky. Ricoeur vymezuje pojem symbolu právě ve vztahu k metafoře.

1.3.5.1 Metafora a symbol v pojetí P. Ricoeura

V pojetí metafory se Ricoeur vymezuje vůči tradičnímu, už z Aristotela vycházejícímu přístupu k metafoře jako záležitosti výhradně jazykové – prosté rétorické figuře založené na podobnosti, spočívající v nahrazení jednoho slova jiným. Podle této „substituční teorie metafory“ je možné totéž, co vyjadřuje metafora, říci přímo.

Naproti tomu se Ricoeur přiklání k „interakční teorii“ M. Blacka⁶: zasazením metaforicky užitého slova do nového kontextu vzniká nový pohled na danou skutečnost. Metafora tedy není jen dekorativním prvkem, ale naopak hraje významnou roli v procesu lidského poznávání světa (Hušek, 2003, s. 62). Metafora je podle Ricoeura „úmyslnou kategoriální chybou“ – její podstatou je napětí mezi dvěma protikladnými pojmy. Doslovná interpretace je v takovém případě logicky nepřipustná, vyvstává tak nový význam, nová souvislost, nový pohled na skutečnost (Hušek, 2003, s. 65-66). Ricoeur říká, že „to, o čem jde v metaforickém vyjádření, je objevit příbuznost tam, kde běžné vnímání nijaký vztah nevidí.“ (Ricoeur, 1997, s. 73). Hušek to dokládá příkladem právě ze zvířecí říše: metaforou *být vlk*. Říká, že „k pochopení metafory je potřeba znát tzv. „systém notoricky známých asociací“ (system of associated commonplaces), což je soubor implikací, které vyplývají z predikátu *být vlk* (loví zvířata, je krutý, stále bojuje apod.). Tento systém implikací slouží čtenáři jako vodítko k vytvoření přijatelných implikací

⁵ Názor, že „metafora je symbol“ zastává dle Stachové např. Robert E. Haskell v pojednání *Cognitive Psychology and the problem of Symbolic Cognition* (1987), podobné stanovisko zaujímá Piaget

⁶ Hušek zde odkazuje k dílu M. Blacka *Models and Metaphors* (1962) a pracím I. A. Richardse a M. Beardsleyho

o *člověku*: některé aspekty ustoupí do pozadí, jiné jsou zdůrazněny. V tomto smyslu metafora „organizuje naši vizi člověka“. (Hušek, 2003, s. 63)

Ricoeurovo pojetí metafory je tedy do určité míry shodné s pojetím např. u Lakoffa a Johnsona – stejně jako oni připisuje metafoře ne pouze ozdobnou, ale především kognitivní funkci (srov. např. Pokorný, 2005, s. 59, Hušek, 2003, s. 18). Přesto se jeho pohled v jistém smyslu liší od pojetí metafory kognitivních lingvistů: jako metafora v pravém slova smyslu chápe především metaforu „živé“, tedy „metafory objevu“, přinášející novou souvislost, nový pohled na danou skutečnost. Naproti tomu metafora „mrtvé“, již lexikalizované (jako např. výše uvedené spojení *být vlk*) podle Ricoeura metaforami v pravém slova smyslu nejsou. V případě, že je živá metafora častým užíváním lexikalizována, stává se „mrtvou“ metaforou a nový výraz přispívá k rozšíření významu – polysémii – původního slova. Ve slovníku tedy podle Ricoeura „živé“ metafora nenajdeme (Ricoeur, 1997, s. 75).⁷

Vůči metafoře pak Ricoeur vymezuje pojem symbolu. Ricoeur, stejně jako později Lakoff a Johnson, Bartminski a další, zdůrazňuje u symbolu přesah do sféry nesémantické, mimojazykové, kulturní. Symbol je v Ricoeurově pojetí znakem zvláštního druhu, který má (na rozdíl od znaku – *signe*) tzv. dvojí intencionalitu: primární je intencionalita doslovná, skrze kterou je pak přístupná intencionalita sekundární, skrytá – symbolická. Symbol je „výraz o dvojím smyslu, kde smysl doslovný, bezprostřední, fyzický odkazuje na smysl skrytý, obrazný, existenciální, ontologický atd.“ (Ricoeur, 1993, s. 161) V souvislosti se symbolem tedy odkazuje právě k jeho nesémantickému, mimojazykovému přesahu do jiných sfér lidského poznání (psychoanalýza, poezie, náboženství).

Jak uvádí Hušek (2003, s. 73), má v Ricoeurově pojetí (především v jeho pozdějším díle⁸, v němž rozpracovává teorii metafory a v návaznosti na ni pak poněkud modifikuje i své pojetí symbolu) metafora a symbol mnoho společného, a to zejména v rovině sémantické. Jak metafora, tak symbol, jsou znaky o „dvojím smyslu“ a dvojí možné interpretaci, u obojího je druhý, rozšířený význam přístupný pouze skrze význam doslovný. V jistém smyslu je však symbol „více“ než metafora: liší se od ní na rovině

⁷ Srov. pojetí metafory u Lakoffa a Johnsona, kteří právě takovéto lexikalizované, konvenční metafora, které mluvčí používají, aniž by si uvědomovali jejich metaforičnost, zkoumají a považují za „metafory, kterými žijeme“ (Lakoff – Johnson, 2002). Naopak podobné pojetí metafory ve smyslu nového, nečekaného spojení najdeme u Pokorného (2005, s. 55)

⁸ Toto období je reprezentované především dílem *Métaphore vive* (1975) a na něj navazujícími kratšími eseji.

nesémantické. Symbol je – na rozdíl od metafory – „zakořeněn“ v různých mimojazykových oblastech (psychoanalytické, poetické, náboženské), na rozdíl od metafory postrádá autonomii (Hušek, 2003, s. 72-73).

Vztah mezi metaforou a symbolem je tedy dle Ricoeura ambivalentní: „Z jedné strany metafora představuje víc než symbol v tom smyslu, že zavádí do jazyka významy, které jsou v symbolu zahrnuty pouze implicitně. To, co zůstává nerozdělené – vztah mezi námi a věcmi, nekonečná korespondence mezi elementy, nalézá objasnění napětí metaforické výpovědi. Obdobně, symbol představuje víc než metafora. Metafora je pouze jazyková procedura – svérázný způsob vyjádření, v němž je uložena síla symbolu. Symbol zůstává dvourozměrným jevem do té míry, v jaké jeho sémantická tvář odkazuje zpět do nesémantické oblasti.“ (Ricoeur, Cit. In: Stachová, 1992, s. 68)

V návaznosti na Ricoeura zde uvedme ještě několik ilustrací fungování symbolu – právě na příkladech z říše zvířat – u dalších autorů zkoumajících tuto problematiku z filozofického hlediska. Pavelka (1992) také zdůrazňuje přesah symbolu do mimojazykové skutečnosti (pověrečné myšlení, křesťanství) a symbol definuje – také na příkladu z říše zvířat – takto: „U slovních znaků typu ‚had‘ se ocitají v rovině jejich signifié (obsahu) samostatné znaky nejazykové povahy se samostatným znakovým signifiant (výrazem) a signifié (obsahem). Z těchto důvodů i přirozený jazyk je metajazykem anebo přinejmenším disponuje metajazykovými znaky. To, co u slova ‚had‘ reprezentuje rovinu signifié, tvoří spolu s některými dalšími znaky nejazykové povahy relativně samostatný (mytologický) znakový (sub)systém nejazykové povahy [...]“. (Pavelka, 1992, s. 51)

„Zakořeněnost“ symbolů v kultuře pak dokládá Pavelka fungováním symbolu v literárním díle. Symbol zde funguje zčásti autonomně, autor má do jisté míry svobodu tvořit vlastní literární symbol v rámci daného díla (Pavelka uvádí jako příklad básně *Havran* E. A. Poa a dodává, že každý literární směr si pěstoval své specifické symboly), zároveň je však vždy limitován symboly (či systémy symbolů) již existujícími, tradičními, „zakořeněnými“ v dané kulturní oblasti – v naší kultuře by tak sotva mohl *blboun nejapný* vystupovat coby symbol moudrosti či *bílá barva* jako symbol smutku. Tyto limity jsou však jednak v různých kulturních oblastech odlišné, jednak se mohou v průběhu času měnit i v rámci jedné kulturní oblasti (Pavelka, 1992, s. 55).

Stachová (1992) vidí obojí – metaforu i symbol – jako určitou formu zkratky, symbol pak chápe jako „zkrácenou, zhuštěnou metaforu“, nebo dokonce jako „vyústění metafory, její výsledek“. (Stachová, 1992, s. 65-67) Provázanost symbolu a metafory dokládá

na příkladu již jednou uváděné metafory ze zvířecí říše *člověk je vlk*. Člověk a vlk jsou dva odlišné subjekty (člověk primární, vlk sekundární), které oba chápeme jako systémy (ne jako jednotlivého člověka a vlka). Na člověka (ohnisko) se tak promítá soubor vlastností, které patří (jsou připisovány) vlkovi. *Vlk* je však zároveň symbolem vlastností, které jsou mu lidmi připisovány – zde vstupuje do hry právě aspekt kulturní, mimojazykový: „V našem případě je výraz ‚vlk‘ (zpracovaný už metaforou) symbolem vlastností, které jsou metaforicky připisovány člověku a vlastně i vlkovi, protože jsou – pro vlka nespravedlivě – vytrženy z celého komplexu vlastností přirozeného života zvířecího druhu, který sotva podléhá našim morálním kritériím.“ (Stachová, 1992, s. 65) V rámci metafory *člověk je vlk* funguje tedy určitý reciproční vztah: vlk získává na základě symbolického významu tohoto pojmu vlastnosti lidské (posuzované na základě lidských morálních kritérií), naopak člověk vlastnosti vlčí (vlku přisuzované).

Stachová zde naráží ještě na jednu vlastnost symbolu, a sice příznak určitého morálního či etického aspektu. Ten najdeme i u Ricoeura, který symbolu připisuje „doznání viny“ v tradici velkých světových kultur. Jak uvádí Hroch, „tento jazyk, obsahující skryté přiznání o vině, je sám sobě symbolickým v tom smyslu, že hovoří o vině nebo hříchu nepřímým a obrazným způsobem, který si vyžaduje interpretaci. Interpretace symbolů a mýtů vytvořených již zmíněným ‚jazykem doznání‘ je tak nezbytnou podmínkou a předstupněm hermeneutického procesu.“ (Hroch, 1992, s. 139)

Ricoeur (1978) se – právě v souvislosti s hermeneutickou interpretací křesťanské symboliky – zabývá zejména symbolikou zla, která je úzce spjata právě s Biblií a s křesťanským pojetím viny. Budeme-li vycházet z této Ricoeurovy teze, pak můžeme v symbolu (v našem případě zvířeti) hledat určitý aspekt hodnocení nejen ve smyslu pragmatickém, tedy z hlediska významu či užitečnosti pro člověka,⁹ ale i aspekt právě etický, hodnotící z morálního hlediska. Ten je právě v případě zvířecích symbolů často přítomný a zmiňuje jej i Stachová v souvislosti s výše uvedeným příkladem *vlka*.

1.3.5.2 Symbol, alegorie a mýtus

V souvislosti se symbolem vymezuje Ricoeur i alegorii a mýtus. Vztahem symbolu, alegorie a mýtu se zabývají i další představitelé hermeneutické filozofie (např. Gadamer), i vzhledem k významu interpretace Bible a křesťanství v pojetí hermeneutiky – dle

⁹ O hodnocení v tomto pragmatickém smyslu píše v souvislosti s antropocentrismem např. Piekarczyk, která rozebírá kategorizaci květin v jazyce (2007, s. 46) nebo Vaňková (2005, s. 54-55), my se tomuto aspektu věnujeme více v kapitole 2.1.2 „Vědecká a naivní kategorizace zvířat“.

Gadamera sehrála právě alegorie zásadní roli při integraci tradice křesťanské a tradice vzdělanosti, tedy jinými slovy vědeckého a mytického způsobu myšlení. (Hroch, 1993, s. 137)

Podle Ricoeura je alegorie blízká symbolu v tom smyslu, že i ona v sobě pojí primární a sekundární smysl. Na rozdíl od symbolu je však interpretací sama o sobě – doslovný smysl u ní můžeme odložit, jakmile je odhalen smysl skrytý, sekundární. (Hušek, 2003, s. 41) I mýtus má – v Ricoeurově pojetí – mnoho společného se symbolem, i on má strukturu dvojí intencionality. Jde o „druh symbolu, symbol druhého stupně.“ (Hušek, 2003, s. 43) Hlavní odlišností mýtu je jeho struktura příběhu – dějovost, časovost. Pokorný zdůrazňuje dějovost i u alegorie – na rozdíl od symbolu, který se soustřeďuje na jeden zdůrazňovaný rys, alegorie „převádí celý děj do jiného prostředí (místo o lidech vypráví často zvířatech)“ (Pokorný, 2005, s. 55)¹⁰

Na závěr zde ještě nastiňme souvislost mezi alegorií a podobenstvím, jak ji popisuje Crossan (1992, s. 7). I on odkazuje k Ricoeurově pojetí alegorie a symbolu a uvádí je do souvislosti s biblickými podobenstvími. Jako jednu možnost pojetí alegorie uvádí její interpretovatelnost „krok za krokem“ – tedy její rozložitelnost na jednotlivé části, z nichž každá odkazuje k jiné skutečnosti a lze je interpretovat samostatně. Proti tomuto pojetí staví pojetí podobenství jako nerozložitelného celku, jehož interpretace vyjevuje určitou obecnou, náboženskou či etickou pravdu. Crossan však toto rozlišení považuje za příliš zjednodušující a klade si otázku, nakolik lze chápat Ježíšova podobenství právě jako alegorii.

1.3.5.3 Shrnutí

Pro účely této práce uvedme výše popsané pojmy do souvislosti s námi zkoumaným materiálem, tedy oblastí frazeologie. Především je nutné si uvědomit, že hranice mezi nimi nejsou nijak pevně dané. Jak vyplývá z Ricoeurovy definice a jak dokládá Stachová, Hušek a další, metaforický a symbolický význam jsou často přítomny zároveň v jednom a tomtéž výrazu (jako výše uvedené spojení *člověk je vlk*) a nelze je od sebe jednoznačně oddělit.

Metafora stojí poněkud stranou zkoumání autorů zabývajících se frazeologií: většina publikací vydaných v češtině zabývajících se touto tematikou (*Slovník české frazeologie a idiomatiky* Čermáka a Hronka, Hallerův *Slovník věcný a synonymický*, *Zvířata v české*

¹⁰ Jako příklad alegorie uvádí Pokorný bajky, jako alegorie však můžeme chápat i mnohá přísloví a rčení, leckdy právě z bajek vycházející.

a polské frazeologii a idiomatice Mrhačové a Ponczové) vychází především z formálního hlediska a výrazy třídí podle jejich formální struktury (přirovnání, výrazy nominální, verbální, paremiologické útvary apod.). U Mrhačové a Ponczové by tak např. metafora formálně spadala pod „ustálené charakteristiky“, které autorka definuje jako výrazy obrazné, expresivní a charakteristické především pro „lidový“ jazyk (Mrhačová – Ponczová, 2003, s. 22). Tím ovšem dochází k určité redukci významu metafory – i v rámci příslušných hesel pak některé přenesené významy autorka vůbec neuvádí (např. *je to vlk samotář* nebo *je to prase* ve významu nemorálnosti se sexuální podtextem). Podobně je tomu v případě alegorie a podobenství: mnohé paremiologické útvary, tedy frazeologismy fungující jako samostatné mikrotexty (příslíví, pořekadla, rčení) můžeme interpretovat buď jako alegorii, nebo jako podobenství.

Ještě jeden aspekt zde hraje roli, totiž aspekt morálního hodnocení. Ten je jedním z významných rysů symbolu či podobenství – ať už toto vychází z biblické tradice, či z tzv. „naivní morálky“¹¹, zpřítomněné v pohádkách a dalších žánrech lidové slovesnosti. Právě paremiologické útvary často obsahují i určité morální sdělení, mravní ponaučení. Mrhačová a Ponczová (2003, s. 23) např. odlišují přísloví od pořekadla právě na základě přítomnosti mravního ponaučení, i ony však podotýkají, že mezi těmito útvary není ostrá hranice a mnohdy lze jen velmi obtížně rozhodnout, o který typ se jedná.

¹¹ O „naivní morálce“ mluví Šmahelová (2005, s. 369) v pojednání *Interpretace lidové pohádky*, kde právě žánr pohádky řadí – vzhledem k tomuto jeho morálnímu přesahu – po bok mýtu. My se tomuto více věnujeme v kapitole 3.3.2.1 „Zvíře a naivní morálka“.

2. část: Zvíře jako zdroj metafor

Zvířata jsou jednou z nejčastějších zdrojových oblastí metafor a frazeologismů. Velice často jsou právě zvířata spojována s určitou vlastností – obvykle je to vlastnost negativní. V metaforickém užití pojmenování zvířat (jak jsme si ukázali na výše uvedeném příkladu metafory-symbolu *člověk je vlk*) funguje jakýsi dvojitý, reciproční proces přenosu. Zvířatům jsou tak často připisovány vlastnosti výhradně lidské: lišce lstivost, oslovi hloupost, beranovi tvrdohlavost. A naopak lidem zpětně vlastnosti s těmito zvířaty spojované: *je vychytralý jako liška, je to liška podšitá, je hloupý jako osel, je tvrdohlavý jako beran, je to vůl*.

Zároveň se v těchto výrazech mísí princip přenosu jednak na úrovni metafory, jednak často i na úrovni symbolu. Vlastnosti spojené se zvířaty jsou často úzce svázány právě se symbolickou platností daných zvířat. Je mnoho způsobů, jak na „zvířecí“ metafory a frazeologismy nahlížet a jak je třídit. V této části práce tedy nastíníme některé z možností přístupu k takovýmto výrazům, opět především v návaznosti na badatele polské etnolingvistické školy.

2.1 Kategorizace zvířat

2.1.1 Opozice „vlastní-cizí“

Jedním ze způsobů konceptualizace, který se právě ve zvířecích metaforách výrazně projevuje, je vymezení na základě opozice „vlastní – cizí“. Ta je jedním ze základních principů antropocentrismu, který je přítomný ve všech jazycích obecně, i když se projevuje v různých jazycích odlišným způsobem a odlišnou měrou.

Princip opozice „vlastní – cizí“ rozvíjí např. Pajdzińska (2007, s. 27-29), která ji dokládá množstvím příkladů „lidských“ a „zvířecích“ metafor postavených na tomto principu v polštině: antropocentrický princip „vlastní – cizí“ se zde promítá v opozici „lidské“ oproti „ne-lidské“ – „zvířecí“, přičemž „lidské“ je spojeno s konotacemi pozitivními, „zvířecí“ naopak negativními. Pajdzińska píše, že je to přirozeným důsledkem toho, že jazyk je přirozeným výtvozem člověka: i v nahlížení světa skrze jazyk se tak promítá určitá nadřazenost vůči okolnímu světu a pohrdání vším „ne-lidským“. Především se tato lidská hrdost či pýcha projevuje právě ve vztahu k tvorům člověku nejpodobnějším, tedy zvířatům. (Pajdzińska, 2007, s. 28). Totéž zmiňuje i Vaňková (2005, s. 54), která také uvádí „lidskost“ jako nejvyšší hodnotu, měřítko, k němuž je

vztahováno vše ostatní. Jako primární protiklad k lidskému pak stojí „zvířecí“ – tedy výrazy jako *zvíře, bestie, stvůra*.

Pajdzińská (2007, s. 28) si všímá negativních konotací spojených s konkrétními zvířaty, užijeme-li je v metaforickém významu jako označení člověka (*prase, kráva, beran, osel, opice*). Tento negativní příznak se ovšem netýká jen pojmenování zvířat samotných, ale i pojmenování reálií ze zvířecího světa: srov. např. pojmenování částí zvířecího těla ve spojitosti s člověkem (*tlama, rypák, čumák, zobák, pařát*) či dalších „zvířecích“ výrazů: činností (*žrát, chcípnout, zdechnout*), označení skupin (*smečka, stádo*), hlasových projevů (*štěkat, řehtat, bečet, skřehotat*) atd. (srov. Vaňková, 2005, s. 62).

Jako další doklad kategorizace na principu opozice „vlastní – cizí“ uvádí Pajdzińská (2007, s. 28) názvy rostlin pojmenovaných podle zvířat: „zvířecí“ element zde nese významový příznak nepravosti, nepotřebnosti, neužitečnosti pro člověka (v češtině najdeme na tomto principu postavená např. pojmenování rostlin *vlčí mák, psí víno*). Dodejme, že se tento aspekt „nepravosti“ či „neužitečnosti“ netýká výhradně rostlin (srov. výrazy *kočičí zlato, medvědí služba* – nor. *bjornetjeneste*, *krkavčí matka* – nor. *haremor*).

Protiklad na principu „vlastní – cizí“ se v případě zvířecích metafor objevuje nejen v protikladu „člověk – zvíře“, ale i v rámci zvířat samotných – totiž v rozdělení na zvířata domácí, domestikovaná, a zvířata volně žijící, divoká. Domácí zvíře je pak vnímáno jako určitá součást světa „lidského“, naproti tomu zvíře divoké zde reprezentuje „cizí“ element. (Prokšová, 2011, s. 24) Jiný případ opozice „vlastní – cizí“ můžeme vidět v rozdělení na zvířata „domácí“ ve smyslu „žijící na daném území“ a na zvířata „cizokrajná“.

2.1.1.1 Opozice „vlastní – cizí“ v češtině a v norštině na příkladu *zvíře* a *šelma*

Negativní konotace má tedy řada výrazů pojících se se slovem *zvíře* či od něj odvozených.¹² V češtině tak najdeme výrazy *žít/chovat se jako zvíře/zvířecky, chcípnout jako zvíře, je to velké zvíře*. Takovéto výrazy najdeme i v norštině: např. BMO uvádí výrazy *et dyrisk menneske* (zvířecí člověk) či *ditt stygge dyr!* (ty zlé/ohavné zvíře!).

¹² Uvedené výrazy jsou částečně ekvivalenty výrazů polských, jež uvádí Pajdzińská, doplněné o další výrazy založené na stejném principu v češtině a norštině.

V protikladu k výrazům spojeným se slovem zvíře pak stojí výrazy obsahující slovo *člověk* či *lidé*, v norštině *menneske* a *folk* (a deriváty těchto slov).

V češtině tak najdeme výrazy *žít/chovat se jako člověk*, *chovat se lidsky*, *být lidský*, *lidskost*, v protikladu k těmto výrazům pak *být nelidský*, *být nelida*. I v norštině jsou na tomto principu postavena např. adjektiva *folkelig*, *menneskekjærlig* v protikladu k výrazům *umenneske*, *umenneskelig*.

V češtině najdeme řadu synonymických výrazů pro *zvíře*, u nichž je negativní konotační aspekt ještě zesílen: *netvor*, *bestie*, *stvůra*, *obluda*, *šelma*, *potvora* (SČSA). I v norštině najdeme podobné výrazy: *beist*, *monster*, *udyr*, *uhyre*, *uvesen* (povšimněme si výrazu *udyr* – „ne-zvíře“, jež má v norštině význam odpovídající českému *netvor* či *nestvůra*).

Jako charakteristika člověka figuruje zvíře ve stejném významu v češtině i v norštině: Dle SČS je zvíře v přeneseném významu „zlý člověk“, „tvor“ a „prominent“. BMO uvádí přenesené významy „dyrisk menneske“ (zvířecí člověk) a „skapning“ (tvor). Příklady uváděné v BMO: „ditt stygge dyr!“ a „naboene våre er noen underlige dyr“ můžeme přeložit do češtiny doslova jako „ty (zlé) zvíře!“ a „naši sousedi jsou divná zvířata“. Vidíme zde tedy dvojí aspekt „cizosti“, společný oběma jazykům – buďto ve smyslu „divný“, nebo „zlý, krutý“.

Zajímavé je také srovnání českého výrazu *šelma* a norského ekvivalentu *rovdyr*. U norského kompozita *rovdyr* je patrná souvislost se substantivem *rov* (loupež), doslova se tedy jedná o „loupící zvíře“, „zloděje“. Tento negativní sémantický aspekt český výraz postrádá. Naproti tomu SČS udává kromě výrazu „dravec, bestie“ i přenesený, expresivní význam slova *šelma*: „taškář, šibal, čtverák, šprýmař, filuta.“ Tento pozitivní konotační aspekt naopak chybí v norštině.

2.1.2 „Vědecká“ versus „naivní“ kategorizace zvířat

Zvířata jsou jednou z oblastí, na níž lze dobře manifestovat rozdíl mezi vědeckým obrazem světa, založeným na kategorizaci odborné, a „naivním“ obrazem světa v jazyce, který je založen především na kategorizaci prototypem. Zatímco vědecký obraz, jak již bylo řečeno výše, si klade za cíl přesnost, objektivnost, je oproštěn od konotací a hodnotících aspektů, „naivní“ jazykový obraz světa je právě na tomto hodnotícím aspektu vystavěn.

Jakým způsobem funguje kategorizace prototypem v rámci zvířecí říše jsme naznačili na příkladu *sýkorky* či *tučňáka* v kapitole 1.3.4 „Kategorizace na základě prototypu/stereotypu“. Piekarczyk (2007, s. 45-57) dokládá rozdílné způsoby kategorizace klasifikací květin z hlediska odborného, vědeckého, a naproti tomu z hlediska „naivního“, jazykového, antropocentrického. V obou těchto způsobech klasifikace funguje určitá hierarchie, v každém jsou však zohledněny jiné distinktivní rysy. Zatímco vědecký způsob klasifikace řadí rostliny do čeledí, tříd, oddělení atd., tedy je postaven na určitých objektivně podložených poznacích, „naivní“ způsob klasifikace JOS je založen především na principu antropocentrismu – je v něm přítomen aspekt hodnocení z hlediska člověka. Klasifikace JOS je výrazně jednodušší, nejdůležitějším kritériem je význam či užitečnost dané entity – v tomto případě rostliny – pro člověka.¹³

V této souvislosti uveďme Salzmannův výzkum pojmenování domácích zvířat v angličtině. I on si všímá právě distinktivních rysů pojmenování téhož zvířete různými – do jisté míry synonymickými – názvy. Salzman (1993, s. 167) uvádí tři základní distinktivní rysy, které fungují v určitém hierarchickém vztahu. Primárním z těchto rysů je počet nohou zvířete (zda se jedná o zvíře čtyřnohé či dvounohé).¹⁴ Následně je pak rozlišován věk (zda jde o zvíře mladé či dospělé) a u dospělých zvířat pak i jejich pohlaví. Na základě těchto distinktivních rysů pak Salzman rozlišuje pojmenování jako např.: *horse* (čtyřnohý) oproti *hen* (dvounohá), *gander* (čtyřnohý, dospělý) oproti *gosling* (čtyřnohý, nedospělý), *stallion* (čtyřnohý, dospělý, mužského pohlaví) oproti *mare* (čtyřnohá, dospělá, ženského pohlaví).

Distinktivní rysy, jež uvádí Salzman, ovšem nejsou jedinými způsoby distinkce uvedených zvířat: jak zmiňuje Lakoff (2006, s. 49), odborníci, např. znalci koňských plemen, budou koně rozlišovat na základě daleko specifitějších distinktivních rysů než jen dle pohlaví či věku. Salzmannem popsáný způsob kategorizace můžeme tedy nazvat právě kategorizací „naivní“, „lidovou“ či „pragmatickou“, založenou především na významu daných zvířat pro člověka – je nutno zdůraznit, že Salzman pojednává výhradně o zvířatech domácích, tedy člověku blízkých a užitečných. U zvířat divokých je situace poněkud odlišná.

¹³ Srov. výrazy jako *květina*, *bylina*, *zelenina*, *plevel*, rozlišování hub na jedlé a nejedlé apod.

¹⁴ Toto rozlišení zhruba odpovídá tzv. bázevní úrovni Berlina a Kaye (Lakoff, 2006, s. 43). Pojmenování *kůň* je tedy základní pojmenování na úrovni „uprostřed“, s menším počtem distinktivních rysů než výrazy podřazené (valach, grošák) a naopak větším počtem distinktivních rysů než výrazy nadřazené (savec, lichokopytník).

2.1.2.1 Distinkce na principu „mužský-ženský“ a „dospělý-nedospělý“ v češtině a norštině

Podívejme se na konkrétní příklady pojmenování zvířat na základě výše uvedených distinktivních rysů v námi zkoumaných jazycích. V tabulkách 1. a 2. uvádíme vedle sebe názvy vybraných domácích a divokých zvířat v češtině a v norštině.

Tabulka 1: zvířata domácí

ČEŠTINA			NORŠTINA		
samec	samice	mládě	samec	samice	mládě
<i>pes</i>	<i>fena/čuba</i>	štěně	<i>hund</i>	<i>tispe/bikkje</i>	valp
kocour	<i>kočka</i>	kotě	<i>katt/hannkatt</i>	<i>katte*/kjetje</i>	kattunge
beran	<i>ovce</i>	jehně	<i>vær</i>	<i>sau/søye*</i>	lam
býk/vůl	<i>kráva</i>	tele	<i>tyr/stut</i>	<i>ku</i>	kalv
<i>kůň/hřebec</i>	<i>klisna/kobyła</i>	hříbě	<i>hest</i>	<i>hoppe/merr</i>	føll/fole
kozel	<i>koza</i>	kůzle	<i>bukk/geitebukk</i>	<i>geit</i>	killing/ geitekillling
<i>prase/vepř</i>	<i>svině/prasnice</i>	sele	<i>gris/svin/råne/galte</i>	<i>purke/sugge</i>	grisunge
kohout	<i>slepice</i>	kuře	<i>hane/hone*</i>	<i>høne</i>	kylling

Tabulka 2: zvířata divoká

ČEŠTINA			NORŠTINA		
samec	samice	mládě	samec	samice	mládě
<i>vlk</i>	<i>vlčice</i>	vlče	<i>ulv/ varg/skrubb</i>	<i>ulve*/ulvinne/ ulvebinne*/ulvemor</i>	ulvunge/ ulveunge
<i>medvěd</i>	<i>medvědice</i>	medvídě	<i>bjørn/bamse bjørnefar*</i>	<i>binne/bingse*/ bjørnemor*</i>	bjørnunge
lišák	<i>liška</i>	lišče	<i>rev</i>	<i>revtisper*/revetisper*</i>	revunge*
<i>rys</i>	(<i>rysice</i>)	-	<i>gaupe</i>	-	-
<i>jelen</i>	<i>laň</i>	kolouch	<i>hjort</i>	<i>hind/hjortekolle</i>	hjortekalv*
srnec	<i>srna</i>	kolouch	<i>råbukk</i>	<i>rå/rådyr</i>	rådyrkalv
<i>prase divoké kanec/kňour</i>	<i>bachyně</i>	sele	<i>villsvin/ villsvinråne</i>	<i>villsvinpurke</i>	-
<i>zajíc</i>	(<i>zaječice</i>)	-	<i>hare/ harebukk*</i>	<i>haregeit*</i>	-

Poznámky k tabulkám:

1. V případě, že byla pojmenování doložena v bokmål i v nynorsk, uvádíme pouze variantu bokmål. Slova označená * byla doložena pouze v NNO.
2. Kurzívou jsou označena pojmenování bezpříznaková, užívaná i pro pojmenování druhu. Zpravidla u těchto pojmenování gramatický rod odpovídá rodu přirozenému, neplatí to však vždy (např. č. *prase* i nor. *svin* jsou rodu středního, nor. *sau* rodu mužského).
3. V závorce uvádíme české varianty doložené výskytem v korpusu, ale nepříliš časté.

Z uvedených příkladů můžeme vysledovat dva základní principy, které jsou společné oběma námi zkoumaným jazykům. Jednak je distinkce na principu „mužský – ženský“ a „dospělý – nedospělý“ daleko výrazněji přítomna u zvířat domácích než u zvířat divokých, což souvisí právě se zmíněným pragmatickým aspektem – bližším kontaktem s těmito zvířaty a větší praktickou potřebou u nich tyto rysy rozlišovat.¹⁵ Druhý princip platící v obou jazycích souvisí s motivovaností daných pojmenování: zatímco u zvířat domácích jsou pojmenování mužských či ženských protějšků a názvy mláďat obvykle utvořena od jiného kořene než pojmenování bezpříznaková a motivace u nich není zcela zřejmá, u zvířat divokých jde zpravidla o odvozeniny či složeniny utvořené od bezpříznakového pojmenování zvířete.

Neplatí to ovšem stoprocentně. Mezi domácími zvířaty tak najdeme výjimky jako např. *koza* (v češtině jsou všechny tvary deriváty od stejného kořene) a dále pak v obou jazycích *kočka* – nabízí se otázka, do jaké míry byla v minulosti právě kočka vnímána jako domácí zvíře a nakolik bylo z praktického hlediska nutné u ní rozlišovat tyto distinktivní rysy.

Specifický je také výraz *prase*: český derivát *prasnice*, užívaný spíše jako odborný název (v zemědělství apod.) je určitou neutrálnější variantou výrazu *svině*, jenž nese v češtině velmi negativní konotace. V norštině najdeme pojmenování ženského protějšku prasete *purke* a *sugge* – výraz *svin* je synonymem slova *gris* bez distinktivního rysu ženského pohlaví (BMO, NNO). I v norštině nese výraz *svin* negativní konotace (dle BMO „rå, hensynsløs person“, tedy „surový, bezohledný člověk“). Pro vepře má pak norština výraz dvojí: *råne* (nekastrovaný) a *galte* (kastrováný).

U zvířat divokých není rozlišení na základě zmíněných distinktivních rysů zdaleka tak běžné. U některých chybí úplně, u jiných jde o slova utvořená od pojmenování bezpříznakového: v češtině se jedná zpravidla o deriváty, v norštině pak o kompozita.

Spíše výjimečné jsou v norštině ženské protějšky u zvířat tvořeny pomocí přípony *-inne* (*Norsk Referensegrammatikk*, 1997, s. 110, uvádí pouze dva případy: *ulvinne* a *løvinne*).

Naopak poměrně běžné je připodobnění na základě příbuznosti se zvířetem domácím. V češtině tak máme např. pojmenování *sele* pro mláďe prasete divokého (analogicky je možné např. opisné pojmenování vlčí *fena*, vlčí *štěně*). V norštině pak pojmenování s komponentem *-kalv* (tele), např. *hjordekalv*, *rådyrkalv*, *-buk* (kozel), např. *råbukk*

¹⁵ Méně časté rozlišování samce a samice u zvířat divokých a cizokrajných ve srovnání se zvířaty domácími zmiňuje u českých zoopelativ i Prokšová (2011, s. 29)

či –tispe (fena), např. *revtispe* či –purke (prasnice), např. *villsvinpurke*.¹⁶ (I zde najdeme výjimky: NNO uvádí tvar *harebukk* a *haregeit* pro samce a samice zajíce, přestože *zajíc* a *koza* jsou zvířata zcela odlišného druhu.)

V norštině můžeme u pojmenování zvířat vysledovat i princip připodobnění k člověku. Častá jsou kompozita s komponentem –unge (mládě, ale i dítě, mladý člověk), např. *ulvunge*, *bjørnunge*, *revunge*, *kattung* (analogicky i např. *villsvinunge*, které se ve slovnících neudává). NNO uvádí i výrazy *ulvemor* (vlčí matka), *bjørnemor* (medvědí matka) či *bjørnefar* (medvědí otec). Naopak výraz *haremor* v norštině neoznačuje „matku – zaječici“, ale v přeneseném významu znamená „likeglad, lite omsorgsfull mor“ (BMO, lhostejná, málo starostlivá matka), tedy totéž, co v češtině *krkavčí matka*.

Dalším způsobem rozlišení pohlaví zvířete v norštině je zájmenný komponent *hann–* (on) či *hunn–* (ona), např. *hannkatt*, *hunnkatt* (v tabulce výše uvádíme pouze v případě *kocoura*, pro kterého toto označení uvádí jak BMO tak NNO, ale analogicky lze použít i v dalších případech pro zdůraznění pohlaví zvířete, tedy např. *hannhund*, *hannbjørn*, *hunnbjørn* apod., výrazy *hanndyr* a *hunnydyr* pak označují obecně samce a samici).

Výjimečný je mezi divokými zvířaty *jelen*, který má v obou jazycích neodvozený výraz pro ženský protějšek (v češtině i pro mládě), a v češtině také *prase divoké*, u něhož existují pojmenování jak pro samce (*kanec*, *kňour*), tak pro samici (*bachyně*). V norštině je naproti tomu pro samce prasete divokého užíváno označení *villsvinrâne*, pro samici *villsvinpurke* – na základě připodobnění k praseti domácímu.

V obou případech se jedná se o zvěř lovnou, roli tedy zřejmě hraje potřeba této distinkce např. v myslivectví.

Naproti tomu norština má specifický výraz *binne* pro medvědici. Podíváme-li se však na etymologický původ tohoto pojmenování (ze staroseverského *birne), zjistíme i zde příbuznost s kořenem *biorn/bjørn (medvěd) (VAO).

2.1.3 Zdrobněliny a jejich ekvivalenty v norštině

Nese-li označení zvířete pozitivní konotace, jedná se v češtině často o zdrobněliny. Srovnáme-li konotační význam některých českých zvířat a jejich zdrobnělých variant, je mnohdy zcela opačný: srov. *beran* – *beránek*, *myš* – *myška*, *pták* – *ptáček*, *ovce* – *ovečka*

¹⁶ Je zajímavé, že tyto složeniny uvádí zpravidla pouze NNO, nikoliv BMO. Nynorsk, varianta spisovného psaného jazyka, vytvořená na bázi původních norských venkovských dialektů, zjevně daleko více rozlišuje skutečnosti „zvířecího“ světa než varianta bokmål.

atd.¹⁷ Deminutivizaci lze tedy chápat jako způsob kategorizace zvířat, kdy je u zvířete oslabován negativní příznak „cizosti“.

V norštině (na rozdíl od některých jiných germánských jazyků, např. němčiny či nizozemštiny) zdobněliny nejsou. Podíváme-li se, jakým způsobem jsou v norštině zdobněliny nahrazovány, je zřejmé, že se zpravidla jedná o synonymická označení (*medvídek: bamse, brumm, kočička: kattepus, zajíček: harepus, pejsek: bikkje*). Často se v kontextu, kde zvíře figuruje v pozitivní roli (např. dětské pohádky) objevuje i výraz pro mládě. Zároveň však – i vzhledem k absenci zdobnělin – užívá norština častěji základní, bezpříznaková pojmenování zvířat v neutrálním či pozitivním kontextu. Příkladem může být právě dětská literatura. Pro ilustraci uvádíme několik ekvivalentních názvů kreslených postav z knížek či filmů pro děti v češtině a v norštině:

Č. „Medvídek Pú“ – Nor. „Ole Brumm“

Č. „Méd’a Béd’a“ – Nor. „Yogi Bjørn“

Č. „Ovečka Shaun“ – Nor. „Sauen Shaun“

Č. „Krtek“, „Krtček“ – Nor. „Muldvarpen“

Dále můžeme uvést překlady dětských knih nizozemského spisovatele Hanse de Beera:

Č. Lední medvídku, kam pluješ? (1991), Lední medvídku, vrať se brzy. (1991)

Nor. Lille isbjørn hvor skal du? (1980) a Lille isbjørn, på gjensyn! (1988)

V češtině je v dětských knížkách zdobnělina častým jevem (srov. názvy pohádek „O pejskovi a kočičce“, „Kocourek Modroočko“ apod.). Bezpříznakové pojmenování by v tomtéž kontextu neslo negativní příznak určitého odcizení ve srovnání se zdobnělou variantou (srov. „Medvěd Pú“, „Ovce Shaun“, „O psovi a kočce“). Neplatí to ovšem stoprocentně – např. Milerova kreslená postavička *Krtček* se vyskytuje i ve své nezdobnělé variantě (v názvech pohádek autor sám užívá nezdobnělé varianty *Krtek*). V korpusu však převažuje spojení „o krtčkoví“ (39 výskytů) nad „o krtkovi“ (24 výskytů) – naprostá většina těchto spojení se zde vyskytuje v kombinaci se slovy *pohádka, příběh, knížka, seriál* apod., tedy jednoznačně odkazuje právě k této kreslené

¹⁷ V souvislosti s označením člověka se někdy negativní konotační aspekt u zdobnělin zcela mění na pozitivní (*beran-beránek, ovce-ovečka*), někdy je negativní konotační aspekt pouze oslaben (*husa-husička, šedá myš-šedá myška*), někdy pak může být negativní aspekt i zesílen, především při užití daného slova ironicky: *to je ale ptáček!*

postavičce. Je zde tedy vidět určitý konotační rozdíl: v „lidovém“ pojetí je preferována spíše zdobnělina. Je ovšem třeba poznamenat, že se jedná o příklady ze současnosti – jiný případ tvoří pohádky vycházející z ústní lidové slovesnosti, kde zvířata figurují často v opozici k lidskému světu a mají určitý mytologický charakter (srov. např. pohádky bratří Grimmů či Boženy Němcové) – tady naopak najdeme zpravidla nezdobnělá pojmenování zvířat.

Porovnáme-li české verze s příklady norských překladů, vidíme, že určitým ekvivalentem českého *medvídek* je norské *bamse* (dle NEO “teddybear“) či *brumm*, případně opis pomocí adjektiva *lille* (malý). Mnohdy však je užito bázevého pojmenování zcela bez náznaku deminutivizace, aniž by toto pojmenování neslo negativní konotace (Yogi Bjørn, Sauen Shaun).

Jako příklad můžeme uvést knihu norského spisovatele Petera Svalheima *Himmelkua* (1998). Tato kniha do češtiny přeložena nebyla, pokud bychom však titul překládali, sotva by byl v našem kulturním prostředí přijatelný název „Nebeská kráva“ – právě vzhledem k velmi negativním konotacím spojeným s pojmenováním *kráva*. V norštině však tento výraz zjevně takovéto silně negativní konotace nenesou, přestože i norské slovníky (BMO, NNO) udávají spojení *dum som ei ku* (hloupý jako kráva) a NEO i výraz *ku* ve významu nadávky – pejorativní označení „hloupé ženy“.

Povšimněme si také, že některá zvířata (*pes, kočka, medvěd, zajíc, kuře, prase*) se v češtině ve zdobnělé variantě vyskytují častěji než jiná (*vlk, rys, liška, jelen*). I v norštině mají „mazlivější“ synonymické ekvivalenty pouze některá zvířata (*pes, kočka, medvěd*). U výrazů *pes* a *kočka*, podobně jako u dalších domácích zvířat, lze toto opět vysvětlit opozicí „vlastní – cizí“: zvířata člověku blízká získávají častěji pozitivní konotace než zvířata divoká. Zvláštní postavení má mezi zvířaty divokými právě zmíněný *medvěd*, který velmi často vystupuje v pohádkách právě pod zdobnělým označením.

2.2 Zvíře jako metafora

2.2.1 Zvíře jako charakteristika člověka

Formálně můžeme tyto charakteristiky rozčlenit do několika typů. Mrhačová a Ponczová (2003, s. 15) uvádějí jako vůbec nejčastější lexikalizovaná přirovnání s komparátorem *jako*. Ta dále dělí na přirovnání nominální (*tlustý jako prase*) a verbální, spojená s činností (*dřít jako kůň*). Takováto lexikalizovaná přirovnání lze často

transformovat v charakteristiky bez komparátoru (*být tvrdohlavý jako beran – být tvrdohlavý beran*). Dále autorky uvádějí „ustálené charakteristiky“ typu *je to prase, je to čubka, je to liška podšitá, je to vůl*. Pro ty je charakteristická značná obraznost a expresivita, jsou příznačná především pro mluvený jazyk, také se vyznačují určitou uvolněností, závislostí na kontextu.

Dodejme, že takovouto „ustálenou charakteristikou“ je i např. metafora typu *být vlk* – vstupuje zde tedy do hry i symbolický, kulturně podmíněný význam daných zvířat.

Pro nás však je více než formální podoba zvířecích charakteristik zajímavé hledisko sémantické. V této souvislosti je zajímavé srovnat právě konotační aspekt pojící se ke dvěma výše uvedeným zvířecím skupinám, tedy zvířatům domácím a divokým. Jak již bylo řečeno, jsou zvířata zpravidla spojována s vlastnostmi negativními. Zatímco zvířata domácí jsou často spojována s hloupostí (*kráva, husa, slepice, osel, vůl*), ke zvířatům divokým se naopak hloupost váže jen výjimečně, naopak často je jim připisována určitá lstivost, vychytralost (*liška, vlk, krysa*). Vlastnosti připisované zvířatům divokým mají často charakter morálně hodnotící. Šelmy zpravidla ztělesňují zákeřnost, dravost, krvelačnost (*být/chovat se jako hyena, zvlčít, vrhnout se na někoho jako smečka vlků*), ale i jiné vlastnosti připisované zvířatům žijícím divoce nesou mnohdy tento morální příznak (*být zbabělý zajíc, být liška podšitá*).

Naproti tomu vlastnosti pozitivní se se zvířaty pojí spíše výjimečně (Pajdzinská, s.28). Co se týče zvířat domácích, jedná se např. o výrazy jako *věrný jako pes/psí věrnost, je to kočka, být krotký jako beránek/ovečka*.¹⁸ U zvířat divokých jsou coby pozitivní zdůrazňovány spíše jejich fyzické schopnosti, např. síla (*silný jako medvěd*), mrštnost (*skáče jako kamzík, hbitý jako jelen*), ladnost pohybů (*srna, laň*), nikoliv charakterové vlastnosti.

Ve frazeologii se zpravidla objevují pojmenování bezpříznaková, užívaná pro pojmenování celého druhu, např. Mrhačová a Ponczová (2003, s. 23) uvádějí jako vůbec nejčastěji se vyskytující pojmenování ve frazeologii dvě zvířata domácí: *psa* a *koně*. V metaforických výrazech však velmi často figurují i příznakové varianty domácích zvířat – mužské či ženské protějšky (*je to kanec, je to čubka, je tvrdohlavý jako beran*) či pojmenování mláďat – ta mohou nést konotační aspekt jak pozitivní (*kotě,*

¹⁸ Pajdzinská (2007, s. 28) zdůrazňuje v této souvislosti výskyt těchto zvířat v náboženských textech a také rozdíl v použití běžných názvů a tvarů deminutivních (srov. *beran-beránek, ovce-ovečka*).

kuře), tak i negativní (*tele*). Srovnáme zde některé příklady lidských vlastností připisovaných zvířatům domácím a divokým v obou zkoumaných jazycích.

2.2.1.1 Příklady zvířat domácích jako charakteristik člověka v češtině a v norštině

Jak již bylo řečeno, nejčastější vlastností zvířatům připisovanou je hloupost. Podívejme se tedy na konkrétní případy (norské výrazy čerpáme ze slovníků BMO, NNO a NEO):

V češtině existují výrazy *je to kráva, hloupá kráva, blbá kráva* (pojící se k ženě). V norštině (BMO) najdeme odpovídající přirovnání *å være dum som ei ku* (být hloupý jako kráva). Další atribut připisovaný krávě je nešikovnost: „*klosset person – ku i aulaen*“ (v češtině by tomuto výrazu odpovídalo spíše *nemotorný medvěd* či *slon v porcelánu*).

V češtině lze (opět o ženě) říci *je to koza*. V norštině (NNO) najdeme charakteristiku: *geit – „tåpeleg el. jålet menneske*“ (hloupý nebo bláznivý člověk).

V češtině máme přirovnání *být hloupý jako ovce, být hloupá ovce*. V BMO najdeme charakteristiku: *sau – „dum, enfoldig person*“ (hloupý, jednoduchý člověk). Slovník uvádí i použití ve významu nadávky: „*du er en ordentlig sau*“ (jsi naprostá ovce).

V češtině opět pouze o ženě lze říci *Je to husa/hloupá husa*. I v norštině se pejorativní označení *gås* pojí k ženě: BMO uvádí „*en dum gås*“ (hloupá husa), v NNO pak najdeme i přirovnání *dum som ei gås – „dumt menneske*“ (hloupý člověk obecně, nejen žena).

2.2.1.2 Příklady zvířat divokých jako charakteristik člověka v češtině a v norštině

Lišce je připisována lstivost či vychytralost. V češtině tak najdeme výrazy jako *liška podšitá, být vychytralý jako liška*. I v norštině může *rev* označovat „chytrého člověka“ – BMO uvádí metaforická spojení „*listig rev*“ a „*gammel rev*“ (lstivá liška, stará liška).

Zajíc je jak v češtině, tak i v norštině připisována zbabělost: české spojení *zbabělý* či *vyplašený zajíc* se blíží norskému *reddhare* (BMO, polekaný zajíc).

Medvěd je naproti tomu příkladem zvířete, kterému jsou připisovány nikoliv vlastnosti charakterové, ale spíše vlastnosti fyzické – síla, neohrabanost. V češtině tedy máme spojení *silný jako medvěd* či *medvědí síla*, v norštině pak tomuto významu odpovídá metaforický význam slova *bjørn*: „*stor og sterk kar, kjempe*“ (velký silný chlap, obr). V češtině nese označení *je to medvěd* o člověku naopak příznak „neohrabanosti“ – tento

význam norské slovníky neudávají (v norštině v tomto významu vystupuje *kráva*, viz výše).

2.3 Zvíře jako symbol

Zvířata v jazyce často vystupují v symbolickém kontextu. Symboličnost je – jak jsme uvedli v kapitole 1.3.5.1 věnované Ricoeurově pojetí symbolu – velmi těsně spjatá s různými oblastmi nejazykového zkoumání. V západoevropské kulturní tradici je zdrojem symbolů zejména křesťanství a Bible, ale i různé předkřesťanské mytologie a ústní lidová slovesnost, jež často vychází právě z mytologického nazírání světa. Jak píše Eliade, „příroda není pro náboženského člověka nikdy výlučně ‚přirozená‘, je vždy obdařena určitou náboženskou hodnotou.“ (Eliade, 2006, s. 77) „Nadpřirozené“ je pro náboženského člověka úzce spjato s „přirozeným“, právě skrze „přirozené“ je člověk schopen nahlížet i to, co jej přesahuje. (srov. Lakoff – Johnson, 2002, s. 54, Vaňková, 2005, s. 55)

Eliade užívá v této souvislosti termín *hierofanie* – jedná se o akt, kdy předměty tvořící nedílnou součást našeho přirozeného, profánního světa (kámen, strom, zvíře) jsou nahlíženy jako projev „čehosi ‚docela jiného‘, skutečnosti, která nenáleží našemu světu.“ (Eliade, 2006, s. 12). Eliade zde nastiňuje typ duality na principu „profánní – sakrální“, který dokládá příkladem uctívání kamenů či stromů. Tento princip se ovšem promítá snad ještě více právě do vnímání zvířat. Také Vaňková (2005, s. 55) poukazuje na opozici „sakrální – profánní“ jako součást tzv. „naivního pragmatismu“ v souvislosti s vnímáním zvířat – ne jako neživých předmětů, ale jako tvorů antropomorfizovaných, chováním a cítěním podobných lidem.

Zmiňovali jsme odlišnou kategorizaci zvířat z hlediska „naivního“ a „vědeckého“. Cassirer proti těmto dvěma způsobům kategorizace staví ještě třetí způsob nazírání, totiž nazírání mytické. „Ve smyslu mytického názoru se druh neutváří tím, že jsou spojovány určité prvky na základě své bezprostřední smyslové ‚podobnosti‘ nebo jsou na základě své bezprostřední kauzální ‚sounáležitosti‘ slučovány do určité jednoty, nýbrž jejich jednota má jiný, původně *magický* původ.“ (Cassirer, 1996, s. 209) Jako příklad tohoto mytického nazírání Cassirer uvádí totemické primitivní kultury, pro něž je příznačná absence vymezení člověka na základě druhové příslušnosti – hranice mezi „lidským“ a „zvířecím“ není ostře vymezená, příbuzenství člověka a zvířete tak platí ve smyslu doslovném, ne pouze přeneseném. (Cassirer, 1996, s. 208).

Stírání hranice mezi „zvířecím“, „lidským“ a „božským“ tak dokládají všemožné zvířecí podoby bohů (v severské mytologii např. různé proměny boha Odina), ale i různé báje a pověsti o bytostech napůl zvířecích a napůl lidských (faunové, mořské panny, vlkodlaci), jež se vyskytují v mnoha kulturách. (Girard, s. 43) Tento mytický způsob uvažování, vlastní primitivním kulturám, můžeme vysledovat v mnoha žánrech lidové slovesnosti: patří tedy i ke kulturnímu dědictví západního světa. Právě ústní lidová slovesnost je častým zdrojem frazeologických obrátů – mytický způsob uvažování tak zůstává v určité podobě latentně přítomen v jazyce a formuje tak myšlení a vztah jeho uživatelů ke světu i v současnosti.

2.3.1 Zvíře a „naivní morálka“

S mytickým způsobem uvažování souvisí i morální aspekt. Šmahelová (2005, s. 368-369) v této souvislosti píše o tzv. „naivní morálce“¹⁹, která je rysem společným mýtu a právě žánrům lidové slovesnosti – především pak pohádce, která patří k nejstarším folkloristickým útvarům (týká se však i dalších „jednoduchých forem“²⁰, jako jsou např. pověsti, legendy, přísloví apod.). Fenomén „naivní morálky“ tak z pohádky činí žánr „na pomezí“ mezi literaturou a mýtem. „Naivní morálka“ je vyjádřena už samotnou stavbou pohádky, kde není důležitý ani tak samotný obsah, jako spíše právě určité sdělení toho, „jak by to na světě být mělo“. Pohádkové vyprávění odkazuje „k vnitřnímu pocitu jakési absolutní spravedlnosti, po níž člověk nevědomě touží, zatímco skutečný svět ji postrádá.“ (Šmahelová, 2005, s. 368)

Šmahelová dále píše, že právě v pohádce je zašifrován potenciál symbolických významů, které mají rys určité nadčasovosti a vyjadřují určitou obecně lidskou zkušenost. Tyto symbolické významy se často váží právě ke zvířatům a často jsou v různých kulturách společné. Zvíře může být symbolem špatnosti: představuje např. pomocníka zlé čarodějnice (havran, černá kočka – povšimněme si i symboliky černé barvy), nepřítele, který musí být přemožen (obludy a draci) nebo ničemu, který je na konci po zásluze potrestán (např. vlk v již zmiňované pohádce O Červené karkulce, více viz kapitola 3.1.8.2 „Vlk v pohádkách a pověstech“). Také různá zakletí do zvířecích podob fungují mnohdy v pohádkách jako trest. Jiná zvířata (muška, kůň, pták) naopak figurují jako zástupci „dobra“, jako pomocníci kladného hrdiny – jedná se o jakýsi „reciproční

¹⁹ Šmahelová odkazuje na práce A. Jollese, V.J. Proppa, M. Eliadeho či C. Lévi-Strausse.

²⁰ Termín „jednoduché formy“ užívá A. Jolles v knize *Einfache formen* (1930)

altruismus“, kdy hrdinovi pomáhá zvíře, kterému předtím pomohl on sám. (Koucká, 2005).

2.3.2 Zvíře v křesťanské symbolice

Také v biblické symbolice hraje významnou roli aspekt etický, zmiňovaný i Ricoeurem (kapitola 1.2.5.1 „Metafora a symbol v pojetí P. Ricoeura“) – jedná se ovšem o etiku v poněkud jiném významu než ve smyslu „naivní morálky“. Do zvířat se zde promítá abstraktní dualita „dobro – zlo“ či otázka viny, nevinu a odpuštění. Jako zástupci „dobra“ (Boha, Ducha Svatého) zde figuruji např. *holubice*, *ovce* či *beránek*, naopak coby zástupci „zla“ (děbla) *had*, *vlk*, *kozel*, *liška* či obecněji *šelma* (Novotný, 1956).

Zvířata v Bibli nejsou jen ztělesněním abstraktních pojmů jako „dobro“ a „zlo“, ale objevují se zde i ve významu metaforickém: pro označení osob. Beránek (zejména v biblickém sousloví *beránek boží*) je metaforickým označením Ježíše Krista, ovce (ovečkami) jsou nazýváni Ježíšovi učedníci či ve Starém Zákoně „Boží lid“, naopak vlci zastupují farizeje, falešné proroky (více se tomuto věnujeme v kapitole 3.1.8.1 „Vlk v křesťanském pojetí“).

V Biblické symbolice dále hraje významnou roli chápání zvířete jakožto oběti. Tento symbolický aspekt se pojí zejména právě ke zmíněnému beránkovi, který je v Bibli symbolem „nevinné oběti“. Girard rozebírá – právě na příkladech z Bible – princip tzv. perzekučního stereotypu: „obětní beránek naznačuje nevinnost obětí, kolektivní naladění proti nim i jejich kolektivní vyústění“ (Girard, 1997, s. 50).

Obětním zvířetem je ovšem v Bibli také kozel. Ten nese – na rozdíl od beránka – dvojitý symbolický význam: figuruje zde nejen coby symbol „nevinné oběti“, ale zároveň je i „vtělením zla“. Jak uvádí Novotný (1956, s. 347), během rituálu tzv. izraelského „očišťovacího rituálu“ byl jeden kozel obětován Hospodinu, druhý pak musel „vzít na sebe hříchy všeho lidu a byl vyhnán na poušť“ – tyto kozlové byli chápáni jako vtělení zlého démona, Azazela. V následující kapitole dokládáme, jakým způsobem se tato dvojitá symboličnost může odrazit v jazyce.

2.3.2.1 Zvíře jako symbol na příkladu *obětní beránek* v češtině a v norštině

Z našeho hlediska je zajímavé srovnat český výraz *obětní beránek*, který má v mnoha jiných jazycích – mimo jiné i v norštině – ekvivalent obsahující nikoliv slovo *beran*

(či *beránek*), ale právě *kozel*.²¹ (Girard, s. 134) V norštině zní tedy ekvivalent českého výrazu *obětní beránek* – jakožto metaforického označení člověka, na něhož je (neprávem) svalena vina – *syndebukk* (obětní kozel). Naproti tomu má norština i výraz *offerlam* (obětní jehně – povšimněme si výrazu pro mládě *lam* coby ekvivalentu české zdobněliny), který je ovšem užíván v poněkud jiném významu než *syndebukk* či české *obětní beránek*. BMO udává jednak význam doslovný: „lam som ofres“ (jehně, jež je obětováno) a dále pak Jesus (Ježíš). Za český ekvivalent norského *offerlam* můžeme tedy považovat výraz *beránek boží*, užíváný také spíše v náboženském kontextu (konkrétně pro označení Ježíše) než jako metaforické označení osoby, na niž je neprávem svalena vina.

Vidíme zde tedy určitý rozdíl v symbolické platnosti těchto dvou zvířat v obou jazycích. V češtině vystupuje jako symbol oběti pouze beránek a tento aspekt je u něj ještě „zesílen“ výskytem v obou výše uvedených slovních spojení, zatímco kozel je naopak spojován spíše se symbolickým významem druhým, tedy „vtělením d'ábla“ (srov. např. lidovou představu čerta s rohy a kopytem, v ZČP najdeme řadu výrazů – ač nepříliš běžných – v nichž *kozel* zastupuje výraz *čert: běhat po všech kozlech, jdi ke všem kozlům, kozla starého!* apod.). V norštině se naopak symbolika „nevinné oběti“ pojí jednak právě ke kozlovi, jednak k jehněti, které je norským ekvivalentem *beránka* (můžeme zmínit i „nezdobnělá“ synonyma, č. *beran* a nor. *vær/stut*, u kterých už tento symbolický aspekt není zdaleka tak výrazně přítomen).

2.4 Shrnutí

Ukázali jsme si, jakým způsobem jsou zvířata vnímána a kategorizována skrze jazyk a že mnohé z těchto principů jsou založeny na principu antropocentrismu: na opozici „člověk – zvíře“, na základě hodnocení z hlediska užitečnosti či naopak nebezpečnosti daného zvířete pro člověka. Čím je tvor člověku bližší a užitečnější, tím větší je schopnost u něj rozlišovat určité specifické rysy. S tím souvisí i konotační aspekt – i ten určuje, do jaké míry je dané zvíře vnímáno jako „vlastní“ či „cizí“.

Zpravidla se ke zvířatům váží konotace negativní, mnohdy jsou tyto konotace spjaté s konkrétním zvířetem v obou zkoumaných jazycích společné. V obou jazycích lze také vysledovat různé způsoby, jak tento konotační aspekt oslabit (pomocí deminutiv či synonym), princip je však tentýž: „přiblížit“ zvíře člověku. Rozdíly pak najdeme především ve sféře kulturní, k níž se váže symbolický význam daného zvířete. Zda

²¹ Srov. např. angl. *scapegoat*, něm. *Sündenbock*, niz. *zondebock*, fr. *bouc émissaire*

a jakým způsobem se zde nastíněné obecně platné principy uplatňují v konkrétním příkladu zvířete divokého, šelmy – *vlka*, si ukážeme ve třetí části této práce.

3. Část: jazykový obraz vlka v češtině a v norštině

V této části přistoupíme k vlastnímu výzkumu: zkonstruování jazykového obrazu vlka v češtině a následně i v norštině. Vyjdeme zde z metodologické koncepce, již použil Bartmiński ve *Slovníku stereotypů a symbolů* (1996) a na niž navazují i čeští badatelé. Dle této koncepce je význam složen z tzv. „fazet“ – sémantických subkategorií, které jsou vzájemně provázány a z nichž sestává celkový význam slova (Bartmiński, 2004). Vaňková – v návaznosti právě na Bartmińského – význam přirovnává k vybroušenému drahokamu a významové subkategorie či „fazety“ k jeho jednotlivým ploškám: úkolem jazykovědce je tyto plošky odhalit, poukázat na jejich vzájemnou provázanost a odhalit tak celkovou strukturu krystalu, tedy významu (Vaňková, 2005, s. 248).

Bartmiński (2004) jmenuje celou řadu takovýchto „fazet“: patří sem v první řadě významy vlastního pojmenování, dále pak jeho deriváty, synonyma, hyponyma a hyperonyma, opozice a kolokace, v nichž se daná položka vyskytuje, atributy jí připisované, její původ, výskyt, části, množství, činnosti, procesy a stavy, zkušenosti a další subkategorie, z nichž všechny zde nebudeme jmenovat – ne všechny jsou v souvislosti se zvolenou tematikou a cílem práce pro naše potřeby adekvátní.

Vyjdeme tedy jen volně z této koncepce a zaměříme se pouze na některé subkategorie, které jsou pro nás významné jednak vzhledem ke zvolenému konkrétnímu zvířeti – vlkovi, jednak i vzhledem k srovnávacímu charakteru této práce (kvůli značné obsáhlosti ani není možné zahrnout všechny Bartmińskými jmenované významové „fazety“ do rámce této práce, jež srovnává jazyky dva). Některé subkategorie (např. původ, části, zkušenosti) tak zcela vynecháme. Naopak se zaměříme zejména na sémantiku samotného pojmenování, jeho derivátů a synonym (vzhledem k určitým specifikům, jež se týkají námi zkoumaných jazyků), na činnosti a vlastnosti s daným zvířetem spojované a dále se budeme věnovat symbolickému významu vlka.²² Na základě těchto atributů popíšeme vícero dílčích „portrétů“ vlka, z nichž pak sestává celkový prototyp vlka v daném jazyce.

Jednotlivé subkategorie však, jak již bylo řečeno, nejsou nikterak striktně ohraničené a mohou se vzájemně prolínat: některé uvedené výrazy v sobě kombinují několik významových aspektů a nabízejí více možností interpretace – pokusíme se tedy poukázat i na tyto souvislosti.

²² Bartmiński (2004) dělí tuto subkategorii jednak na symboly danou věc zastupující, jednak danou věc samotnou jakožto symbol. Zde se budeme věnovat pouze symbolice v druhém smyslu – tedy způsobu, jakým figuruje v dané kultuře jako symbol samotný vlk.

Zároveň je třeba stanovit naše pojetí frazeologie – právě frazeologické obraty tvoří základní pilíř našeho výzkumu. Přístupovat k nim však budeme primárně z hlediska sémantického. Frazeologické výrazy tedy nebudeme třídit na základě formy či struktury, rozlišovat např. mezi přirovnáními, ustálenými charakteristikami a parémiemi (Mrhačová – Ponczová, 2003) či rozlišovat např. přirovnání, výrazy slovesné, neslovesné a větné (SČFI). Formální hledisko je pro nás až druhořadé, budeme k němu tedy přihlížet pouze v případech z hlediska našeho výzkumu nějak zajímavých (např. v případě rozdílu ve způsobu či frekvenci použití některé formy či v případě formálního rozdílu téhož výrazu v češtině a norštině).

Nejprve sestavíme jazykový obraz vlka v češtině, následně jazykový obraz vlka v norštině a v závěru této části práce oba jazykové obrazy porovnáme. Při sestavování jazykového obrazu vlka v norštině tedy budeme vycházet kontrastivně z jazykového obrazu českého.

Jak píše Vaňková (2005, s. 249), je mluvčí ve svém mateřském jazyce schopen zachytit i velmi jemné významové nuance, které v cizím jazyce zpravidla do té míry nevnímá. I toto je nutno brát v úvahu při sestavování jazykového obrazu vlka v jazyce cizím, tedy v norštině. Ne všechny konotační významové aspekty jsou zachyceny v dostupných zdrojích (slovníky, použitý jazykový korpus). Naší ambicí tedy není sestavit kompletní a zcela vyčerpávající jazykový obraz vlka v norštině – to pro nerodilého mluvčího ani není možné. Jde nám spíše o to poukázat (na základě vlastních znalostí jazyka a nám dostupných zdrojů) na shody a odlišnosti ve vnímání zvoleného zvířete – vlka – v norštině, v kontrastu k jeho vnímání v češtině.

Materiál čerpáme zejména ze slovníkových zdrojů, dále pak z jazykových korpusů a z literatury. Za výrazy doplňujeme v závorce zdroj, v němž byly nalezeny, a u norských také autorčiny doslovné překlady, případně i české výrazy stejného či podobného významu, aby byly srozumitelné českému čtenáři. Úryvky z beletrie čerpáme z překladů v češtině dostupných (jedinou výjimkou je úryvek z norské pohádky *Reve-enka* – tento nepřekládáme vzhledem k tomu, že jde pouze o dokumentaci užití norských synonym, která by v českém překladu splynula v jediné pojmenování „vlk“).

Počet výskytů v korpusu neuvádíme u všech doložených výrazů, ale pouze u frazeologických spojení maximálně čtyřslovných (přirovnání, metaforických spojení apod.), u nichž je větší možnost využití v různých kontextech a tedy i větší

pravděpodobnost výskytu v psaných textech. U delších paremiologických útvarů (příslaví, pořekadel) doložených slovníky výskyt neuvádíme: jedná se o výrazy fungující jako samostatné mikrotexty, které jsou užívány spíše v mluveném jazyce, navíc často i značně archaické, zpravidla je tedy v korpusech nenajdeme vůbec.

3.1 Jazykový obraz vlka v češtině

3.1.1 Etymologie slova *vlk*

Jak udává ČES, má české označení *vlk* kořeny v praslovanském **vьlkъ* a dále ve všeslovanském *wilk*. Je příbuzné např. s lotyšským *vilka*, anglickým *wolf*, německým *Wolf*, latinským *lupus*, řeckým *λύκος* i právě severským *ulv* (vzhledem ke společnému indoevropskému původu těchto jazyků). Vývoj od společného indoevropského základu **wlk^wo-* \rightarrow **lwk^wo-* \rightarrow **lúk^wo-* ukazuje, že v některých jazycích (latina, řečtina) došlo k přesmyku konsonant $wl > lw$, jež zřejmě mohlo být důsledkem tabuizace zvířete (VAO), praslovanského **vьlkъ* se však tento jev netýká.

3.1.2 Co označuje slovo *vlk*

Základním významem, jež udávají všechny výkladové slovníky na prvním místě, je označení zvířete – šelmy psovité. *Vlk* však v přeneseném významu může označovat předmět či osobu. Podívejme se na přenesené významy slova *vlk* pro předměty či skutečnosti, jež udává většina výkladových i oba použité etymologické slovníky:

1. eit rovdyr, d.s.s. ulv (vanl. nord i landet, umst. "varj").
2. opruzenina
3. jalový výhonek stromu/neužitečná ratolest na stromě.

Zajímavé informace nám o těchto významech poskytuje etymologie: Původ označení dětské hračky je nejasný, ČES udává, že se zřejmě může jednat o pojmenování onomatopoické (podle zvuku, který hračka vydává). Tento význam slova *vlk* však z jazyka mizí společně s reálným použitím daného předmětu a stává se tak historismem, jde tedy o význam arbitrární, který některé slovníky (např. SJČ) ani neuvádějí. Machek (ESJČ) vysvětluje původ označení *vlk* pro „opruzeninu“ a toto pojmenování rozšiřuje na označení „rozličných vředů, nežitů a podobných chorob“. Udává jako jeden z možných výkladů přenesení jména zvířete na vřed, jež podobně jako zvíře „žere maso, rozežírá se“ (analogickým případem by pak bylo například označení *rak* pro rakovinu). Jako pravděpodobnější se však dle Machka jeví původ v řeckém označení pro vřed, jež je totožné s latinským *ulcus*, či latinském *lupus* označujícím „kožní tuberkulosu“. Rejzek

(ČES) se naopak spíše přiklání k vysvětlení pomocí „lidové etymologie“ – tedy připodobnění onemocnění k „nepříjemnému“ zvířeti.²³

Původu třetího významu – tedy označení pro planý výhonek stromu – se etymologické slovníky nevěnují, nicméně i zde by se mohlo jednat o přenesení jména „nežádoucího“ zvířete škodícího lidem na „nežádoucí“ předmět.

Slovníky (SČS, PSJČ, SSJČ) dále uvádějí i přenesený význam *vlk* jako označení „vlčí kožešiny“: zde se jedná o synekdochu, tedy specifický případ metonymie – pojmenování celého zvířete použité pro pouhou jeho „část“. Některé starší slovníky (PSJČ, SSJČ) pak uvádějí ještě další, zastaralé a dnes už téměř vymizelé významy slova *vlk*: hru v kostky „v níž dvě kostky představují vlka a ostatní ovce“, „hru na vlka“ jako „druh honičky“, dále pak lidový výraz pro „ostnaté plodenství lopuchu“, pro „přehnojené místo s bujným porostem“, pro „ohořelý dlouhý knot svíčky“ či „rozvolňovací, trhací stroj“.

3.1.3 *Vlk* jako charakteristika člověka

Další přenesené významy slova *vlk* se pak týkají charakteristiky člověka: V souvislosti s pojmenováním (*staryj*) *mořský vlk* slovníky udávají na prvním místě charakteristiku „zkušený, ostřílený námořník“, přeneseně pak „kozák, mazák, světa znalý, světem protřelý“ (SČFI II, SČSA). Netýká se to výhradně spojení *mořský vlk*, ale i metafory *být (staryj) vlk* jako takové – být protřelý, světa znalý, zkušený. PSJČ a SSJČ doplňují ještě aspekt „odvážnosti“ a „krutosti“ v charakteristice člověka: SSJČ zmiňuje vedle „zkušený“ i „odvážný“ a dále pak „zákeřný, krutý člověk“, PSJČ pak uvádí jako charakteristiku jednak „odvážný, zkušený, ostřílený muž nebojící se nebezpečí a vyhledávající je“, jednak i „zlý, krvelačný člověk.“ Uvedené slovníkové definice tedy vypovídají o určité sémantické ambivalentnosti metafory „člověk je vlk“: pozitivní konotace zkušenosti a odvahy na jedné straně, negativní aspekt krutosti a zákeřnosti na straně druhé.

Další, už konkrétnější metaforické výrazy přirovnávající člověka k vlku pak souvisejí s jednotlivými stereotypy, jimž se věnujeme dále: patří sem výrazy jako *hladový (jako) vlk*, *vlk samotář* či *vlk v rouše beránčím*.

²³ Zajímavá je v tomto paralela s norským výrazem *skrubbb*, již se věnujeme v kapitole 3.2.4 „Synonyma slova *ulv* a *ulvinne*“.

3.1.4 Sémantika derivátů a kompozit utvořených od slova *vlk*

Jako pojmenování odvozená od slova *vlk* udávají ESJČ a ČES: *vlčice*, *vlče*, *vlček*, *vlčák*, *vlčí*, *zvlčilý*, *zvlčit/zvlčet*. Některé podrobnější slovníky (PSJČ, SSJČ) uvádějí značné množství dnes již méně běžných výrazů. Adjektiva *vlčivý* a *vlčatý* („připomínající vlka“), *vlkovitý* („podobný vlku“, příp. „plný vlků“, např. *vlkovitá step*) a *vlkovský* („vlku vlastní“) a substantiva *vlčinec* a *vlčiště* („místo, kde se chovají vlci v zajetí“) mají přímou souvislost s vlkem jakožto zvířetem. ČSVS I pak udává expresivní označení pro vlka *vlčisko* (příp. *vlčan*) a označení *vlčina* pro „vlčí kůži“ či „vlčí pach“. V PSJČ najdeme i označení *vlčura* pro vlčí kůži a *vlkyně* pro vlčici. Najdeme zde i další expresivní výrazy: *vlčiti se* ve významu „vztekat se“, *vlčno* („nevlídně, temno“), *vlčnost* („dravost“). *Vlkouš* je pak odborný název pro „mořskou rybu s mohutným vyniklým chrupem“.

Vlčkování („odřezávání přebytečných výhonků“) a *vlkovna* („místnost, kde se pracovalo s vlky – stroji na trhání“) však souvisejí s přenesenými významy slova *vlk* (PSJČ).

Kompozita složená se slovem *vlk* pak najdeme ve slovnících tato: *vlkodlak* (dle PSJČ i deriváty *vlkodlacký*, *vlkodlactví*, *vlkodlačiti*), *vlkodav*, *vlkobijce* („lovec vlků“) a *vlkošedý* („šedý jako vlk“).

Ponecháme stranou výrazy zastaralé a dnes užívané jen výjimečně a zaměříme se na ty, jež jsou součástí dnešního běžného jazyka.

3.1.4.1 Význam derivátů *vlčice*, *vlče*, *vlček*, *vlčák*

Jak jsme ukázali v části věnované distinkci zvířat domácích a divokých, označení *vlčice* a *vlče* (příp. zdobnělina *vlčátko*) odpovídají principu označování protějšků a mláďat zvířat nedomestikovaných, „cizích“ – jde o deriváty slova *vlk*. Lze použít i opisné spojení *vlčí fena* či *vlčí štěně*, založené na příbuznosti „divokého“ vlka a „domácího“ psa (ČSVS I). Deminutivum *vlček* lze také použít pro označení mláďete, případně vlka malé velikosti – jedná se však o nepříliš frekventovanou zdobnělinu ve srovnání např. se zdobněnými pojmenováními zvířat domácích či medvěda (korpus udává pouze 18 výskytů, oproti 450 výskytům zdobněliny *medvídek*).

Odvozené pojmenování *vlčák* sice např. SČS uvádí coby synonymum slova *vlk*, toto pojmenování je však obvykle užíváno v hovorovém jazyce pro označení psiho plemene vlku podobného, zpravidla německého ovčáka. Roli zde hraje právě podoba tohoto plemene s vlkem, o čemž svědčí i použití tvaru *vlčák* v „oficiálním“ pojmenování českého

plemene vzniklého křížením německého ovčáka a vlka *československý vlčák* – fyzická podoba s vlkem je zde ještě výraznější.

3.1.4.2 Význam derivátů *vlčí, zvlčilý, zvlčit/zvlčet*

Kromě neutrálního výrazu *vlčí* ve smyslu „patřící, náležející vlkovi“ (*vlčí smečka, vlčí nora, vlčí stopa*) či „určené vlkovi“ (*vlčí past*) uvádí slovníky obvykle i přenesený význam tohoto adjektiva: „nеспoutaný, bezohledný, dravý, drsný“ (SČSA). Ta se používají zpravidla v souvislosti s člověkem: v korpusu tak najdeme spojení jako *mít vlčí povahu, vést vlčí život, panují tam vlčí mravy/zákony, vlčí ideologie*.

Časté je spojení *vlčí hlad*, jež vychází z „hladovosti“ jakožto jednoho z atributů připisovaných vlkovi. Může jít o prosté označení stavu „mimořádně silné potřeby jíst, touhy po jídle“, ale i o „lidové“ označení poruchy příjmu potravy – bulimie (SČFI II). Jde v podstatě o nový význam, který toto označení získalo v souvislosti s rostoucím výskytem tohoto onemocnění v moderní civilizaci.

Dalším podobným výrazem je spojení *vlčí dítě* – opět jde o pojmenování určité nově vzniklé skutečnosti (respektive potřebě tuto skutečnost pojmenovat – např. z hlediska psychologie): dětí vyrůstajících v izolaci, bez kontaktu s civilizací, neovládajících jazyk apod. Je otázka, do jaké míry bylo toto spojení motivováno skutečným kontaktem dětí s vlky v minulosti, např. během války. V současnosti však je užíváno především v přeneseném významu, pro označení dětí s určitým psychologickým vývojovým handicapem.

Přívlastek *vlčí* se vyskytuje i ve spojení s charakterem odborného termínu: např. v názvech květin (*vlčí mák, vlčí bob*), hub (*vlčí mléko*) či nemocí (*vlčí zrno*). V souvislosti s rostlinami můžeme zmínit aspekt určité „neužitečnosti“ pro člověka: *vlčí mák* je (na rozdíl od *máku polního* či *máku setého*) plevel, také *vlčí bob* je planě rostoucí rostlina, *vlčí mléko* je nejedlá houba (v kontrastu k mléku jako produktu lidem potřebnému). Adjektivum *vlčí* najdeme také ve spojení *mít vlčí mlhu* – nevidět dobře.

Zvlčit/zvlčet a *zvlčilý* pak už nesou – na rozdíl od adjektiva *vlčí* – jen význam přenesený. *Zvlčit* tedy znamená získat atributy vlku připisované, tedy stát se divokým, nevychovaným, zvlčilým. Často se toto spojení vyskytuje v souvislosti s výchovou dětí a mládeže, v korpusu tak nejdeme spojení jako „zvlčilé dítě“, „nechala svého syna zvlčit“, adjektivum *zvlčilý* pak mnohdy nese určitý aspekt „smečkovosti“ a objevuje se ve spojení se skupinou: „zvlčilá vláda“, „zvlčilá mládež“, „zvlčilý dav“.

3.1.4.3 Význam kompozit

Vlk je také součástí kompozit *vlkodav* a *vakovlk*, označující jiná zvířata: *vlkodav* konkrétní psí plemeno (*irský vlkodav*, původně určený k lovu vlků), *vakovlk* vyhynulého australského vačnatce. Jde tedy v obou případech o odborné termíny.

Jako termín lze chápat i označení barvy *vlkošedý*. Původně bylo zřejmě užíváno jako synonymum pro přirovnání *šedý jako vlk* (srov. definici ve starších slovnících, např. PSJČ). V současnosti se však tento výraz užívá v kynologii jako termín pro označení určitého zbarvení srsti některých psích plemen, např. německých ovčáků.

Vlkodlak je slovo přejaté (dle ESJČ v době českého národního obrození) z jihoslovanských jazyků, spjaté se slovanskou (zejména pak jihoslovanskou) mytologií. *Dlaka* označovalo v těchto jazycích „kůži se srstí“. Vlkodlak označuje v mytologii člověka měnícího se ve vlka (s touto postavou se setkáváme např. v ruské pověsti Slovo o pluku Igorově). Pověst o vlkodlacích se rozšířily i do ostatních evropských zemí, i v germánských jazycích se tedy setkáme s tímto označením (angl. *werewolf*, něm. *Werwolf*, niz. *weerwolf*, nor. *varulv*). *Vlkodlak* tedy nese silně symbolický význam. ESJČ uvádí i přenesený význam tohoto pojmenování: „lakomec, morous“.

3.1.5 Synonyma slova *vlk* a *vlčice*

SČS udává tato synonyma slova vlk: 1. vlčák, 2. kožešina, 3. vlček, 4. expr. opruzenina.

SČSA pak jako synonyma uvádí: 1. expr. kozák, mazák (starý mořský vlk – zkušený námořník), 2. vlček, káča, 3. expr./neutr. opruzenina (mezi hýžděmi).

Je zřejmé, že žádný z těchto výrazů neodpovídá výrazu *vlk* jakožto pojmenování daného zvířete. Jde buď o deriváty označující jiné zvíře (*vlčák*) nebo výrazy přenesené, označující zcela jinou skutečnost (kožešinu, člověka, hračku, kožní nemoc). Jedinými synonymy pro označení daného zvířete jsou tedy v češtině nepříliš frekventované příznakové deriváty od slova *vlk*²⁴: deminutivum *vlček*, zdůrazňující na rozdíl od *vlka* významový aspekt malé velikosti, a dále pak expresivní *vlčisko* (příp. *vlčan*). Podobně ani pro *vlčici* nemáme – kromě zastaralého *vlkyně* (PSJČ) či opisu *vlčí fena* – žádná další synonyma.

²⁴ Srov. s norštinou, jež má synonymických výrazů několik.

3.1.6 Činnosti vlka

ČSVS I popisuje „hlas, pohyby a zvyky vlka“ takto: „Vlci se ozývají vytím (vyjí), hladová vlčata štěkají. Vlk kluše a ve stopní dráze čáruje (tj. klade v klusu šlépěje v rovné čáře). V zimě se vlci sdružují ve smečky, štvou zvěř, strhují a zadávají (dávají).“ Hallerův popis částečně odkazuje k myslivecké terminologii (čárovat), ale např. vytí, sdružování ve smečky a lovení zvěře jsou stereotypy spjaté s vlkem i v „lidové představě“.

Sloveso *vyt* se pojí především s vlkem, případně s vlku příbuzným psem – i u něj je však vnímáno jako „vlčí“ projev, který nevěstí nic dobrého. Pověrečné představy spojují psi či vlčí vytí se smrtí, např. v Erbenově baladě „Svatební košile“ najdeme verš: „a (psi) vyli vyli divnou věc, žetě nablízku umrlec“ (Erben, 1965, s. 36). Vlk podle lidové představy vyje na měsíc, na úplněk, což je opět spjato s mytologickými představami (např. pověstmi o vlkodlacích, kteří se ve vlka proměňují za úplňku) a zároveň v rozporu s etologickými poznatky. Vyjící vlk představuje určitý archetyp, symbol, souvisí s prototypem osamělého vlka (viz níže): slovesa *vyt* je užíváno přeneseně i o člověku, např. *vyt steskem*, *vyt bolestí*. ČES uvádí příbuznost se slovem *výskat*, které ovšem nese opačný konotační příznak (srov. *vyt steskem* oproti *výskat radostí*). K vlčímu vytí odkazují lidová přísloví a pořekadla, např. *Kdo chce s vlky žít, musí s nimi vyti* (SJČ), v LR najdeme frazémy *Vyjí o něm vlci v lese* („je pomlouván“) a *Už jsem tě neviděl, jak vlci vyli v lese* („velmi dávno“).

Synonymem je sloveso *skučet* – v PSJČ najdeme např. citát J. Nerudy *Ve vzduchu to lačně hučí, jak když čtyři vlci skučí*, přeneseně lze opět toto sloveso použít o člověku (např. *skučet bolestí*). Dále se k vlkovi váží slovesa spjatá s lovem jako *číhat*, *lovit*, *štvát*, *hnát* (zvěř, přeneseně pak i člověka) či s pojidáním kořisti jako *žrát*, *kousat*, *hryzat*, *trhat*. I tyto činnosti vycházejí z prototypické představy „hladového vlka“ či „vlka jako lovící šelmy“ (viz dále).

3.1.7 Prototyp vlka v češtině: charakteristické vlastnosti, činnosti a stavy vlka

3.1.7.1 Šedý vlk

V lidové představě je vlk spojený s šedou barvou: např. PSJČ definuje vlka jako „psovitou šelmu tmavošedé barvy“, SSSJČ jako „psovitou šelmu šedě (nebo šedožlutě) zbarvenou“, SSČ jako „velkou psovitou šelmu s šedě nebo šedožlutě zbarvenou srstí“.

Zbarvení srsti tedy zjevně hraje ve vnímání vlka významnou roli. V korpusu najdeme 10 výskytů spojení *šedý vlk*. Máme i přirovnání *šedý/šedivý jako vlk*, které může v přeneseném významu znamenat „starý“ (LR, v korpusu se neobjevuje). Ač se to může zdát jako atribut založený na reálném základu, i zde se jedná o stereotyp: např. u vlka karpatského ve skutečnosti často převažuje hnědožluté zbarvení srsti. Např. v dětské pohádce *O rukavičce*, která se vyskytuje v různých obměnách, vystupuje „vlček Šedý kožíšek“, i v ilustracích dětských pohádek je vlk zpravidla vyobrazen v šedé barvě. V JŘJ najdeme i přísloví *Není vše vlk, co šerou barvu má* (jakýsi významově protikladný protějšek přísloví *Není všechno zlato, co se třpytí*).

V této souvislosti můžeme uvést označení *vlkošedý*. PSJČ a SSJČ definují toto adjektivum přirovnáním „šedý jako vlk“. V kynologických kruzích je však užíváno pro určité specifické „vlka připomínající“ zbarvení srsti psa²⁵, tedy už nejde o pouhé nahrazení přirovnání *šedý jako vlk*, ale spíše o odborný termín.

3.1.7.2 Hladový vlk

„Hladovost“ je jedním z výrazných jazykových atributů vlka. Máme tak výrazy jako již zmíněný *vlčí hlad* (v korpusu 8 výskytů, zpravidla ve spojení s „bulimií“), metaforické spojení *je to hladový vlk* (17 výskytů), přirovnání *být hladový jako vlk* (6 výskytů) či *mít hlad jako vlk* (11 výskytů). SČFI I udává i spojení *jíst jako vlk* ve významu „jíst hodně, mít dobrou chuť k jídlu“, PSJČ větu *Hlad měl jako čtyři vlci*.

Vlk je symbolem žravosti, hltavosti (SJČ). I v mnoha příslovích a pořekadlech se vlk objevuje ve spojení se slovem *hlad* či *žrát*: *Hlad vyžene i vlka z lesa, Vlk se nažral a koza zůstala celá, Vlk vlka nežere* (LR, JŘJ). K zajímavému významovému obratu pak dochází ve spojení *Má hlad, že by snědl vlka* (ZČP): vlk zde figuruje ne jako agens, tedy – „mající hlad“, ale jako patiens – „snědený“ (srov. analogické *má hlad, že by snědl vola*).

3.1.7.3 Vlk samotář

Vlkovi je připisován atribut „osamělosti“. V češtině používáme metaforická spojení *být vlk samotář* a *být osamělý vlk*. *Vlk samotář* je dle korpusu spojení běžnější (39 výskytů) než *osamělý vlk* (5 výskytů). V naprosté většině českých slovníků však žádné

²⁵ O vnímání „šedého vlka“ jakožto prototypu svědčí např. preference „vlkošedých“ psů oproti psům tmavšího zbarvení mezi chovateli československých vlčáků, jejichž exteriér by měl co nejvíce „připomínat vlka.“

z těchto spojení nenajdeme. Jediný z českých slovníků reflektující výraz *vlk samotář* je nejnovější vydání ČSFI (2009), ve starším vydání téhož slovníku (1988) však není. To svědčí o tom, že jde zřejmě o význam nový, pravděpodobně převzatý z jiných jazyků – srov. např. anglické *lone wolf*, německé *einsamer Wolf* či právě v norské *ensom ulv*.²⁶

Dle ČSFI II je to „opovrhovaný, ale soběstačný osamělý a sebevědomý člověk, vědomě nebo z vlastního rozhodnutí od ostatních nebo většiny izolovaný člověk žijící a pracující svým způsobem, který nepřijímá způsoby nebo názory této většiny“. Důležitý je zde sémantický aspekt „soběstačnosti a sebevědomí“ a „vlastního rozhodnutí“ pro život v ústraní – ten je právě v sousloví *vlk samotář* zastoupen silněji než v *osamělý vlk*. Výraz *Vlk samotář* tedy nenesé nutně negativní konotace.²⁷

3.1.7.4 Vlčí smečka

Vlk je také vnímán jako součást smečky (zde je aktivován odlišný, protikladný aspekt významu než v případě vlka samotáře). Tento aspekt najdeme ve výrazech jako *Kdo chce s vlky žít, musí s nimi výtí* či *vrhnout se na někoho jako smečka (hladových) vlků*.

Kdo chce s vlky žít, musí s nimi výtí je útvar paremiologický, fungující jako ustálený samostatný mikrotext. Objevuje se však i zkrácený tvar *s vlky výtí/výtí s vlky*, odkazující k celému výrazu (v korpusu obojí 5 výskytů, najdeme zde např. spojení „lepší je výtí s vlky a spotřebitele nechat plavat“), což svědčí o značné zakořeněnosti tohoto výrazu v jazyce.²⁸ Význam tohoto výrazu nespočívá jen v „přizpůsobení jedince okolí“, přísloví nese určitý morální aspekt negativního hodnocení. Vlčí smečka zde nese konotace „dravosti“, „bezohlednosti“, jak dokládá např. definice SJČ: „Kdo chce s vlky býti, musí s nimi výtí (přísl.) = musí se jim (špatnému okolí) přizpůsobiti.“

Aspekt „sounáležitosti špatných“ či „smečkovosti“ (včetně zmíněného negativního konotačního aspektu slova smečka) implicitně obsahují i přísloví *Jest z vlčího hnízda, nebude než vlk* a *Vlk vlka nežere* (JŘJ).

²⁶ K prototypu vlka samotáře odkazuje např. i titul románu H. Hesseho *Stepní vlk*, který nese v kontextu knihy právě jen tento metaforický význam (děj románu nemá s vlkem jakožto zvířetem nic společného – název knihy pouze odkazuje k charakteru hlavní postavy).

²⁷ Norský BMO odkazuje v souvislosti s tímto výrazem ke Kiplingově *Knize džunglí*, české zdroje původ výrazu neudávají.

²⁸ O situačním přizpůsobení přísloví či pořekadla konkrétnímu kontextu píše např. Jensen (1996, s. 3).

3.1.7.5 Vlk jako lovící šelma

Vlk figuruje v jazyce jako prototyp šelmy lovící stádová domácí zvířata, především ovce (příp. kozy). Tento aspekt je patrný v některých souslovích již zmíněných, např. *vrhnout se na někoho jako smečka (hladových) vlků*, *Vlk se nažral a koza zůstala celá*, dále pak méně běžná rčení jako např. *Co vlk zchvátí, nerad vrátí*, *Vlk i čtené běře/také čtené a znamenáné běře*, *Vlk vleže netyje* (JŘJ), sousloví *stádo (ovcí) vlku poručiti* či *krávu vlku poručiti* ve významu „svěřit něco nesprávným rukám“ (LR, JŘJ).

Vlk v příslovích a pořekadlech často vystupuje v protikladu k *ovci*: např. *až se vlk s ovčí ožení* ve významu „nikdy“ nebo *být šťasten jako vlk v ovčíně* (LR). Tento protiklad najdeme i ve výrazech pocházejících z Bible: *vlk v rouše beránčím*, *vlk a beránek budou žít v míru*. Zde ovšem hraje roli i symbolický význam vlka a beránka jakožto symbolů dobra a zla (viz kapitola 3.1.8.1 „Vlk v křesťanském pojetí“).

LR uvádí i rčení *To se uvidí, či vlk kozu ponese*, kde vlk figuruje jako lovec, ovšem poněkud neobvykle jako „vlastnictví člověka“ (vyjádřeném zájmenem *čí*).

3.1.7.6 Vlk jako kořist

Vlk je chápán nejen jako lovec, ale i jako objekt lovu, nesnadná kořist, trofej. Najdeme tak rčení jako *Ještě vlka nezabili, už na jeho kůži pili* a *Už kůži prodáváš, a vlk je ještě v lese* (JŘJ), kde je zdůrazňována zároveň i nebezpečnost vlka. K lovu vlka odkazuje i sousloví *nahnat někoho někam jako vlka na kosu* (kosa zde ve významu „past“), *vlka na kulhavém koni honit*, či *mít se co vlk v jámě* (LR). Zaorálek uvádí i úsloví *držet vlka za uši* ve významu „být v nepříjemné situaci“ (LR).

3.1.7.7 Vlk jako nečekaný host

Rčení *My o vlku a vlk za humny/za dveřmi* je poměrně běžně užívané – jak opět dokládá např. časté užívání jeho zkrácené varianty *My o vlku...* v mluveném jazyce, při nenadálém příchodu někoho, o kom byla právě řeč. Toto rčení, stejně jako jeho méně běžné, archaičtější varianty *Vlk se zmíní*, *už je v síni*, *Vlka míní a vlk do dveří* (JŘJ) či *Vlka míní a vlk za humny* (LR) odkazují k schopnosti vlka objevit se potichu, nečekaně. Zároveň je zde přítomný i aspekt mytologického myšlení a vlka jako tabuizovaného zvířete, jehož pojmenováním jej může člověk přivolat.

Je ovšem nutno zmínit, že v současném jazyce v úsloví *My o vlku a vlk za humny* a jeho různých variantách *vlk* nenese negativní konotace v souvislosti s osobou, o níž je řeč: neoznačuje nutně návštěvníka „nevítaného“, ale pouze „nečekaného“.

3.1.7.8 Vlk jako hrozba pro člověka

Vlk je nebezpečný, strach vzbuzující tvor, což souvisí s vlkem lovicím domácí zvířata, je však chápán i jako hrozba přímo pro člověka. V LR najdeme např. archaické přirovnání *co by vlka viděl* („být polekaný“), dále pak *Ježí se, jak by pět vlků viděl* či *Utíká, jak by ho vlci hnali*. JŘJ udává varovná rčení *Nepřivolávej vlka z lesa* a *Když jdeš k vlku na hody, měj psa s sebou*, kde vlk figuruje jako ztělesnění nebezpečí, tvor, před nímž je radno mít se na pozoru.

3.1.7.9 Lstivý vlk

Vlk figuruje i jako tvor lstivý, zákeřný a vychytralý: tento aspekt najdeme např. v biblické metafoře *vlk v rouše beránčím*, což je dle definice SČFI II „člověk maskující záměrně své zlé, nepřátelské záměry, plány, úmysly předstíranou dobrotou, přátelstvím, laskavostí.“ Toto spojení se v tomtéž významu objevuje v různých variantách: např. *vlk v rouše ovčím*, *vlk s tváří beránka*, *vlk v rouně beránčím/ovčím* (SČFI II), *má beránčí tvář a vlčí srdce* (ČSVS III). Nejde však o spojení příliš frekventované (v korpusu je pouze 5 výskytů spojení *vlk v rouše beránčím*, 4 spojení *vlci v rouše beránčím*, ostatní varianty zde nenajdeme). Důvodem může být poněkud archaický charakter tohoto spojení – zejména slova *roucho*.²⁹

Zaorálek dále uvádí archaický frazém *vlka sobolem krýti* ve významu „přetvařovat se“ (LR). Na lstivost připisovanou vlkovi pak odkazuje i průpovídka *Vlk taky sliboval* (vycházející zřejmě z pohádky *Vlk a sedm kůzlátek*, kde vlk falešnými sliby oklame kůzlátka, aby jej pustila dovnitř). Tato průpovídka je však charakteristická spíše pro jazyk mluvený – ve slovnících ani v použitém korpusu ji nenajdeme.

3.1.7.10 Vlk jako hlupák

Atribut „hlouposti“ je v souvislosti s vlkem spíše okrajový, nepřilíš častý (ve srovnání např. se zvířaty domácími). Najdeme jej např. ve rčení *rozumět něčemu jako vlk hvězdám*,

²⁹ srov. s. 94 výskyty výrazu *ulv i fåreklær* v korpusu norském.

(příp. archaičtější varianta *Rozvažuje si jako vlk hvězdy*, kterou uvádí LR). Jsou to ovšem výrazy dnes nepříliš běžné (např. v korpusu je nenajdeme).

3.1.8 Vlk jako symbol

3.1.8.1 Vlk v křesťanském pojetí

Jak dokládáme v první části této práce, symbolický význam lze jen stěží jednoznačně oddělit od významu metaforického: symbolický význam vlka (křesťanský, mytologický) je tak implicitně přítomen v mnoha výrazech výše uvedených. Zde poukážeme na frazémy, v nichž je tento symbolický aspekt přítomen výrazně.

Explicitně na Bibli (Mat 7,15) odkazuje již zmíněná metafora *Vlk v rouše beránčím*.³⁰ V tomto sousloví je přítomná symbolická platnost vlka v rámci křesťanství jakožto reprezentanta zla, falše, přetvářky: Ježíš toto přirovnání užívá v kázání na hoře, kde k vlkům v rouše beránčím přirovnává falešné proroky. I ve starém zákoně je vlk spojen s negativní symbolikou, v proroctví Izajášově (11,6) nastane svornost mezi lidmi v přírodě, až „vlk bude pobývat s beránkem. Také u Ezechiela (22,27) jsou k vlkům přirovnávání jeruzalémští velmožové, protože „trhají kořist, prolévají krev a hubí duše, neboť chamtivě shánějí zisk“. U Matouše (10, 16) Ježíš posílá své učedníky „jako ovce mezi vlky“ (Royt – Šedinová, 1998, s.159). I Ježíš sám je nazýván „Beránkem božím“ a přirovnáván k pastýři.

Biblická symbolika je tak výrazně založená na kontrastu *vlka* a *ovce*, kde *vlk* je ztělesněním zla, *beránek* či *ovce* naopak reprezentují dobro, Boha, často jsou spojeny s nevinností a bezbranností. Tento symbolický aspekt je pak přítomen i v mnoha dalších frazeologických výrazech, v nichž vlk představuje ztělesnění zla, často právě v kontrastu k ovci – zpravidla se jedná o paremiologické útvary obsahující mravní ponaučení: V JŘJ najdeme např. rčení *Neposlušnou ovci vlk zadává* nebo *Učiň se jen ovci, a vlci hotovi*.

K vlkovi jako reprezentantu zla, nositeli zlé povahy odkazuje řada rčení, běžných i méně běžných: *Vlk mění srst, ale ne povahu*, *Vlk zůstane vlkem*, *Vlk musí ve své kůži zemřít* (JŘJ)

Vlka po srsti poznáš (LR), *Z vlka neuděláš beránka* (ZČP), *Vlk koží platí* ve významu „Kdo bije, bývá bit“ (JŘJ), *Leze co vlk po bříše* ve významu „Istivec, podlézavec,

³⁰ Tento výraz tedy najdeme ve stejné podobě v mnoha evropských jazycích: srov. angl. *wolf in sheep's clothing*, něm. *Wolf im Schafspelz*, niz. *wolf in schaaps kleding* apod.

pokrytec“ (LR). Podobně lze chápat i lexikalizované, původně literární *Člověk člověku vlkem* pocházející z Plautovy komedie (ZČP) – i zde je vlkovi (respektive člověku, který je k vlku přirovnáván) připisován zlý, nemorální charakter (tento paremiologický výraz se výjimečně vyskytuje i v korpusu: 12 výskytů).

Jinde vlk vystupuje jako jakýsi „nepatřičný“ element ve spojitosti s vírou a pokáním: např. *Kaž vlku orati, sytému sedláku se postiti* či *Prosí zaň boha co vlk za kraví ocas* (ve významu „vůbec ne“, LR).

3.1.8.2 Vlk v pohádkách a pověstech

Vlk jako mytický tvor vystupuje v mnoha pohádkách a pověstech. Jako určitý archetyp lze chápat postavu vlka např. v mezinárodně rozšířené pohádce O Červené karkulce. Vlk je zde ztělesněním zákeřnosti a prohnanosti, symbolem zla. Vlka zde ovšem můžeme interpretovat jako symbol nevědomí, pudové stránky člověka: v nejstarší doložené verzi sepsané Perraultem ve středověku má tato pohádka explicitně sexuální podtext (Ulmanová, 2010, s. 59). Podobnou roli můžeme připsat postavě vlka i v jiné pohádce, která se také v různých obměnách objevuje v mnoha evropských kulturách – v pohádce Vlk a sedm kůzlátek. I tuto pohádku lze interpretovat v různých rovinách, i zde je vlk reprezentantem zla. V lidové představě (nejen české) je tedy vlk, podobně jako v představě křesťanské, symbolem prohnanosti a falše zároveň i určité pudovosti spojené se sexualitou, což v kontextu křesťanského pojetí sexuality jen přispívá k demonizaci zvířete.

V souvislosti se symbolickým významem *vlka* můžeme zmínit i *vlkodlaka*, který je spjat zejména s mytologií právě slovanskou (Lurker, 2005, s. 234). Tato mytologická postava, napůl člověk a napůl vlk, v sobě spojuje „vlastní“ – „lidské“ a „cizí“ – „nelidské“. Vlk figuruje symbolicky jako jakási temná strana člověka – symbol zvířecosti, pudovosti v člověku (vlkodlaci byli mimo jiné spojováni právě se sexualitou). I vlkodlak tedy představuje archetyp podobný vlkovi z výše uvedených pohádek.

2.1.8.3 Vlk jako symbol smrti

V ústní lidové slovesnosti i v literatuře vlk vystupuje často ve spojitosti se smrtí, s umíráním. Vlčí vytí je vnímáno jako předzvěst smrti. Vlk je často vyobrazován jako požírající lidské mrtvolky či jako číhající na člověka, případně jej přímo napadající. Jako příklad můžeme uvést verš z Erbenovy balady *Zlatý kolovrat*:

Hoj! vyjí čtyři vlci v lese,
každý po jedné noze nese
ze dvou ženských těl.
(Erben, 1965, s. 61)

Podobně např. ve Vančurově novele *Pole orná a válečná* najdeme tuto větu:

Lidé zpola zarytí do země, ranění, pozvedající se jako plazi a poražení d'áblové, s tváří pekelnou i plačící a opět těla bez hlav, trupy bez rukou, kosti, drob a pozůstatky armád, tělo na těle, mrtvý na živém, čekali na vlka nebo psa, který přijde ze své skryše a usedna na zadek bude hrýzti a lízati rány.
(Vančura, 1966, s. 125)

Vlk požírající mrtvé a představující hrozbu pro živé je zmiňován i v románu V. Körnera *Údolí včel*:

Povlaky loňského listí vyznačovaly chodníky divoké zvěře. Ty nebylo radno křížit. Vlků a jelenů se bát nemusel, v tomto nečasu bylo všechno živoucí v doupatech a pod zemí. Avšak déšť slábl.
Nemohl se zastavovat, rozhrnoval větve a tu chodník končil náhle přímo v pohanském pralese. Slyšel i vlky, měli dost žrádla v houštinách, dostatek utopenců při ústí Visly, a nemuseli napadat osamělého křížáka, prošlého tolika strážemi a přepady.
(Körner, 1978, s. 45)

V souvislosti se symbolikou smrti můžeme zmínit výraz *hodina mezi psem a vlkem* v jeho primárním významu³¹, pro dobu mezi dnem a nocí, která je v lidové představě spojena s magickými silami a se smrtí, s umíráním. Přechod mezi dnem a nocí, světlem a tmou, lze symbolicky vykládat jako přechod mezi životem a smrtí. Zároveň přechod mezi *psem* a *vlkem* můžeme vykládat jako stírání hranice mezi „vlastním“ a „cizím“, které je charakteristické pro mytologické myšlení.

³¹ Mrhačová udává ještě druhý, přenesený význam tohoto sousloví pro „označení pro nějaké dramatické mezidobí charakterizované napětím a nejistotou“ a zmiňuje souvislost zvýšeného užití tohoto výrazu s vydáním básnické sbírky J. Skácela *Hodina mezi psem a vlkem*, 1962 (Mrhačová, 1999, s. 110)

3.2 Jazykový obraz vlka v norštině

3.2.1 Etymologie slova *ulv*

Ve VAO se uvádí jako kořen slova *ulv* indoevropské *wlk^wo- , dále pak germánské *wúhl^wa- a pozdější tvar wúlfa-. Ve staroseverštině pak dalším vývojem vznikl tvar *ulfr*. Důvod, proč se původní germánské *(X^w) změnilo v labiální f může být opět tabuizace spojená se zvířetem (i ve švédštině - varg, v nor. gråbein). Tabuizace hrála roli i v další diferenciaci jednotlivých skandinávských jazyků: zatímco v norštině a dánštině zůstalo pojmenování *ulv*, vycházející ze staroseverského *ulfr* (podobně i v islandštině slovo *úlfur*), ve švédštině bylo toto slovo zcela nahrazeno jiným pojmenováním: *varg* (toto pojmenování najdeme i v norštině, jak ukážeme v kapitole zabývající se synonymy).

Ve VAO se dále uvádí staroseverské pojmenování *ylgr* pro femininum – vlčici – jež je kořenem dnešního *ulvinne*.

3.2.2 Co označuje slovo *ulv*

Prvním významem je prosté označení psovitě šelmy: „rovdyr av hundefamilien, varg, Canis lupus.“ (šelma rodu psovitého, canis lupus). V přeneseném významu pak může *ulv* označovat osobu: např. v NEO se uvádí charakteristika „fiend, bear, bad-tempered or vicious person“ (všimněme si anglického *bear* – medvěd, jež v angličtině vyjadřuje tutéž charakteristiku člověka jako norské *ulv* – vlk). Dále se pak v NEO uvádí blíže konkretizované výrazy: *ulv i fãreklaer* (vlk v rouše beránčím) a *ulv etter pikene* (vlk za děvčaty, „sukničkář“), v nichž je aktualizován určitý konkrétní významový aspekt vlka jakožto prototypu – těmto výrazům se budeme věnovat v rámci kapitoly 3.2.6 „Vlk jako prototyp v norštině: vlastnosti, činnosti a stavy vlka“.

NNO udává jako druhý význam slova *ulv* „drøvel“ (čípek). Tento význam však zřejmě vychází z latinského *uvula* a nemá žádnou sémantickou souvislost s označením zvířete (ostatní slovníky jej neuvádějí vůbec).

3.2.3 Význam kompozit obsahujících slovo *ulv*

Norština je – na rozdíl od češtiny – jazyk analytický, se značně zredukovanou flexí. Výrazy, pro něž v češtině užíváme deriváty, jsou v norštině zpravidla vyjadřovány kompozity. V norštině je tedy velké množství složenin obsahujících slovo *ulv* – jde o ekvivalenty českých spojení substantiva s adjektivem *vlčí*. Patří sem např. pojmenování

pro vlče – *ulvunge, ulveunge* (tedy doslova vlčí mládě) i některá pojmenování pro vlčici: *ulvemor, ulvebinne* (vlčí matka, vlčí medvědice). Řada takovýchto složenin označuje skutečnosti z „vlčího“ světa, např. *ulveflok* (vlčí smečka), *ulvespor* (vlčí stopa), *ulveskinn* (vlčí kůže). Slovníky (především NNO) udávají vícero výrazů pro vlčí doupě: *ulvehi, ulvebøle* (které může dle NNO označovat i vlčí smečku), *ulvegren*.

Dalším typem složenin jsou pojmenování věcí „určených vlkovi“ – v této souvislosti si všimněme, že ve slovnících najdeme mnoho výrazů označujících past na vlky: *ulvegap* (vlčí díra), *ulvegrav* (vlčí hrob), *ulvestue, ulvestove* (vlčí pokoj) a *ulvesaks* (vlčí nůžky, dle NNO „fangstreiskap med to jernbøylar som kan klappe saman“, tj. „past se dvěma kovovými zahnutými součástmi, které mohou sklapnout“).

Složeniny s komponentem *ulv* mohou být i odborné termíny pro označení rostlin, hub: *ulvemelk* (č. vlčí mléko) či jiných živočichů: *ulveedderkop* (BMO, vlčí pavouk), *ulvefisk* (NNO, vlčí ryba). Označení barvy *ulvegrå* (BMO uvádí *lys grågul som en ulv* – světle šedožlutá jako vlk) pak můžeme chápat také jako termín pro určitý specifický odstín šedé (podobně jako č. *vlkošedý*). Termínem je i označení *ulvehund* – norské slovníky uvádějí plemeno „irský vlkodav“. Nejde tedy o ekvivalent českého *vlčák*, které je založené na podobnosti psa vlku, ale pojmenování motivované věcnou souvislostí – určením tohoto psa k lovu vlků. Naopak u norského názvu vlčáka *sjæfer*, příp. *sjæferhund* (ovčák, pastevecký pes – BMO udává souvislost se slovem *sau* – ovce) souvislost s vlkem chybí.

Složeninou je i *varulv*, označující vlkodlaka. V BMO se uvádí definice „manneulv“, tedy „člověk-vlk“ – „menneske som er omskapt eller kan skape seg om til ulv“ (člověk, který je proměněn nebo se dokáže proměnit ve vlka). V BMO se odkazuje k staroseverskému *verr*, znamenajícímu „člověk“³², z ároveň se uvádí i staroseverská forma *vargulfr*, obsahující komponent *varg-*. Zajímavá je podobnost staroseverských slov *verr* (člověk) a *varg*, označující konkrétně „zločince“ či „psance“ a zároveň i synonymické označení vlka (viz dále), jež např. ve švédštině původní *ulv* zcela nahradilo. Jak vyplývá z některých dostupných pramenů, mnohdy tato dvě označení splývají, NNO např. udává výraz *vargul* (zřejmě pro mytologickou postavu vlka či právě vlkodlaka), výraz *varg* tak zároveň vyvolává asociaci vlkodlaka. NNO udává i přenesený význam pojmenování *varulv* pro „člena nacistické sabotážní organizace na konci druhé světové války a po ní.“

³² Srov. angl. *werewolf*, něm. *Werwolf*, niz. *weerwolf*, které také obsahují komponent označující v germánských jazycích „člověka“, na rozdíl od slovanského *vlkodlak* s komponentem „dlaka“ – „kůže se srstí“.

Vedle substantivních složenin se v norštině používá odvozené adjektivum *ulvaktig/ulveaktig* s významem „vlku podobný“ či „vlka připomínající“, např. *et ulvaktig smil* (vlčí úsměv).

3.2.3.1 Přenesené významy kompozit obsahujících slovo *ulv*

V některých kompozitech nese komponent *ulve-* metaforický význam. V NNO se uvádí výraz *ulvelune* jako synonymum pro *ulune* označující „dárleg humor“ (špatnou náladu).

Výraz *ulveham* (přeložitelný jako „vlčí kůže“ či „vlčí kožešina“ – *ham* v norštině označuje totéž co ve slovanských jazycích *dlaka*, tedy zvířecí kůži se srstí) se definuje v NNO jako „ham som etter folketrua ein varulv bruker“ (kůže, kterou dle lidové víry používá vlkodlak). Nejde tedy o označení skutečné vlčí kožešiny, ale o předmět s magickou mocí, vycházející z mytické představy vlkodlaka jako člověka měnícího se ve vlka pomocí takovéto „vlčí kůže“.

Výraz *ulvehunger* se v NEO překládá jako „ravenous hunger, wolfish appetite“, ale stejně jako v češtině se tento lexém v současné norštině užívá k označení bulimie (v korpusu najdeme 16 výskytů lemmatu *ulvehunger* – výhradně v souvislosti s problematikou zdraví, diet, poruch příjmu potravy apod.).

Porovnejme i dva výrazy podobného významu: *ulvetid* a *ulvertime*. Výraz *ulvetid* (čas vlků) je definován jako „ufredelig og brutal tidsperiode“ (neklidné a brutální časové období), odpovídá tedy zhruba českému *hodina mezi psem a vlkem* v přeneseném významu jako „označení pro nějaké dramatické mezidobí charakterizované napětím a nejistotou.“ (Mrhačová, 1999, s. 110). Týká se tedy zpravidla delšího časového úseku: válečných let apod.

Naproti tomu výraz *ulvertime* odpovídá základnímu významu lexému *hodina mezi psem a vlkem* – tedy denní době mezi nocí a svítáním. Všimněme si, že v norském pojmenování zcela chybí element psa, jde pouze o „hodinu vlků“. Vyskytuje se i výraz *vargtime*, který je např. dle korpusu častější než *ulvertime*. V této souvislosti můžeme zmínit film *Vargtimmen* Ingmara Bergmana (1968, č. *Hodina vlků*), který mohl mít vliv na rozšíření tohoto výrazu s komponentem *varg-* nejen ve Švédsku, ale i v Norsku. Výraz *ulvertime* ovšem získal v posledních desetiletích ještě další význam³³: jde o označení pozdního

³³ Hem takováto slova měnící význam nazývá „pendleord“ (pendlující slova) a řadí sem i další výrazy, např. *bjørnetjeneste* (medvědí služba), Mořická (2011, s. 69) tyto výrazy nazývá „auto-antonyma“ vzhledem k tomu, že význam, který získaly, je antonymem významu původního.

odpoledne, kdy se celá rodina schází doma. I tuto denní dobu lze vnímat jako „čas konfliktů“ (Hem, 2009). Nejde o fenomén výhradně norský, dle Hema je jeho počátek poprvé zaznamenán v osmdesátých letech 20. století v Dánsku (srov. Mořická, 2011, s. 69-73). Norské slovníky však tento nový význam zatím nereflektují. V korpusu najdeme pouhé dva výskyty výrazu *ulvetime* ve spojení s „tidsklemme“ (nedostatek času), což je význam blížící se tomu, jež popisuje Hem. Dle Hema má výraz *ulvetime* v dánštině ještě třetí význam, totiž pro označení poslední páteční vyučovací hodiny – v norštině však toto použití doloženo není.

3.2.4 Synonyma slova *ulv* a *ulvinne*

Na rozdíl od češtiny má norština několik ekvivalentů označujících zvíře – vlka: *varg*, *skrub*, *gråbein* a *gråtass*. Tyto výrazy sice označují totéž zvíře, liší se však konotačním významovým aspektem. Podívejme se tedy na každý z těchto výrazů zvlášť.

Výraz *varg* je definován ve VAO jako „ulv, forbryter, fredløs“, tedy nejen vlk – zvíře, ale i „zločinec, psanec“. Jde o slovo staroseverského původu, jež ve švédštině nahradilo původní pojmenování zvířete *ulv*, v norštině pak funguje paralelně jako jeho synonymické označení. Tento výraz však nese (na rozdíl od bezpříznakového *ulv*) významovou konotaci „provinění, zločinu“ (srov. výraz *rovdyr*, tedy šelma, kde je také sémantická vazba se slovem *rov* – loupež).

K tomuto výrazu se pojí metaforické spojení *varg i veum*, opět původem ze staroseverského *vargr í véum*. VAO udává definici tohoto výrazu „forbryter i helligdommen“, přeložitelnou jako „zločinec ve svatostánku, v chrámu“. Vyjadřuje určitou nepatřičnost, zneuctění něčeho posvátného. Výraz *varg* tedy označuje jednak zvíře, jednak osobu – v obou případech nese konotační aspekt jednak „provinění“, jednak s tím související „společenské vykořeněnosti“.

Uvedme zde ještě definici slova *varg* dle NO2014, kde se popisuje ještě několik dalších dílčích významových aspektů:

varg m.

4. eit rovdyr, d.s.s. ulv (vanl. nord i landet, umst. "varj").
5. kar, villstyring (jfr. vargul). Å. ~ *i veum* (etter gn. vargr í véum), utlæg, fredlaus mann. Sn. Gn. vargr, ulv, illmenne.

Slovo *varg* je dle NO2014 v prvním významu pro označení šelmy – vlka užíváno zejména v severní části Norska (vyslovováno „varj“).

Druhý, přenesený význam slova, který můžeme přeložit jako „neklidný, divoký chlap“ je zde uveden právě v souvislosti s frazémem *varg i veum* – „psanec“. Je zde tedy zmiňován i konotační aspekt „neklidu“, který se váže k slovu *varg*. Ve slovníku se uvádí i forma *vargul*, která je utvořena ze dvou výrazů pro vlka: *varg* a *ulv* (jde zřejmě o „zesilující“ označení pro mytologickou postavu vlka či vlkodlaka). Také v BMO najdeme staroseverské označení pro vlkodlaka *vargulfr*. Vzhledem k fonetické podobnosti se staroseverským *verr* tedy pojmenování *varg* vyvolává i asociaci vlkodlaka.

Původ výrazu *skrubb* se v etymologickém slovníku VAO neuvádí, i toto označení však nese zajímavý konotační významový aspekt. Tento výraz má několik významů: *en skrubb* označuje jednak zvíře, jednak přeneseně osobu. BMO a NNO uvádí, že jde o substantivum odvozené od slovesa *skrubbe* – „škrábat“. V NNO se uvádí u slova *en skrubb* tyto významy:

1. skrubbekost (hrubý kartáč)
2. morskt menneske (přísný/rozhněvaný člověk)
3. person som er svær til å arbeide (osoba těžko zmanipulovatelná)
4. gammal skrin mann (vzábělý starý člověk)
5. ulv, varg (vlk)

(Oproti tomu se v BMO udává na prvním místě význam „ulv, varg“, charakteristiky člověka pak vůbec nejsou zmíněny.)

Neutrum *et skrubb* (neutrum) označuje – podobně jako *vlk* v češtině – kožní onemocnění, opruzeninu. Je zde zajímavé porovnat lexikální motivaci: zatímco u norského *skrubb* je patrná souvislost s „drbáním“ a „škrábáním“, u českého výrazu *vlk* tato přímá souvislost chybí (viz kapitola 3.1.2 „Co označuje slovo vlk“).³⁴ Podobně je tomu i v případě pojmenování kartáče – i zde je patrná souvislost se „škrábáním“, roli by však mohla hrát i podobnost kartáče a vlčí srsti. (Ve VAO se původ žádného z těchto slov neudává, je tedy otázka, jaký je přesný etymologický původ těchto lexémů).

³⁴ Dle Rejzka (ČES) je pravděpodobné vysvětlení „lidovou etymologií“, podobně jako u českého výrazu pro opruzeninu: primární je zřejmě sloveso *skrubbe*, pojmenování *skrubb* pro vlka vzniklo až druhotně, na základě připodobnění zvířete k „drbání“, a „škrábání“ (konzultováno s autorem).

Složeniny *gråbein* a *gråtass* pak jsou opisná pojmenování motivovaná šedou barvou vlka. *Gråbein* můžeme přeložit jako „šedonohý“, lexikální motivace je tedy zřejmá. Je zajímavé podívat se na motivaci slova *gråtass*. *Tass* může označovat jednak zvíře pohybující se „šouravým způsobem“, jednak (poněkud překvapivě v souvislosti s vlkem) bytost malého vzrůstu (přeneseně pak i malého člověka, „mrně“), ale také trolla – vidíme zde tedy souvislost s mytologií, s lidovou vírou v provázanost přírody a zvířat s magickými silami.

Synonymická pojmenování vlka najdeme např. v pohádkách – příkladem je pohádka *Reve-enka* („Liščí vdova“):

Neste lørdagskvelden banket det på igjen. Den gangen sto **en ulv** utenfor.

"Godkveld," sa **ulven**, "er reve-enka hjemme?"

Jo, hun var da det.

"Hva gjør hun i kveld, låter hun ille eller vel," spurte han.

"Å, hun vet ikke sin arme råd," svarte jenta; "hun gråter nesa sår og rød, hun sørger over husbands død."

"Be henne ut å gå, skal hun få et godt råd," sa **gråbeinen**.

"Hvem er det som flyr og banker på, så jeg ikke må kveldsro få," spurte reve-enka.

"Å, det er friere, vet jeg," sa kjetta. "Jeg skulle be deg ut å gå, skulle du få et godt råd," sa hun.

Nei, først ville revefruen vite hva slags lett kufta hadde.

"Ven vakker grå; lang kropp og lite på," svarte Korse.

"La 'n gå, la 'n gå, jeg trenger ikke hans råd!" sa enka; og da **gråtassen** fikk det budet, måtte han gjøre vendereis, han med.³⁵

(Asbjørnsen – Moe, 1982)

Norština má i více synonymických označení ženského protějšku vlka: kromě nejběžnějšího *ulvinne* slovníky uvádějí i *ulve*, *ulvemor*, *ulvetispe*, *ulvebinne*. Z hlediska motivace je zajímavé porovnat složeniny: vlčice je zde přirovnávána k „matce“, „feně“ nebo „medvědicí“. Přirovnání vlka ženského rodu k „feně“ a „matce“ lze vysvětlit na základě opozice „vlastní – cizí“: zvířata divoká, „cizí“ jsou tak kategorizována na základě zvířat „vlastních“, známých, domestikovaných, případně přímo na základě

³⁵ Neuvádíme č. překlad – jde pouze o doložení užití synonym, do češtiny přeložitelných pouze jako *vlk* (případně opisným pojmenováním typu „Šedý kožíšek“, „Šedivák“ apod.)

lidských rodinných vztahů: v norštině se složeniny s komponentem *-mor* či *-far* (matka a otec) u zvířat objevují např. ve složeninách *bjørnemor*, *bjørnefar* (naproti tomu *haremor* má význam přenesený, označuje matku – člověka, totéž co v češtině *krkavčí matka*).

Zajímavé z hlediska motivace je spojení *ulvebinne* (NNO, NEO), které tvoří jakousi „kombinaci“ dvou zvířat: vlka a medvěda. Je otázka, proč a jak toto označení vzniklo – mohlo by se jednat o určitý znak sakrifkace zvířete, zdůraznění jeho velikosti, síly.³⁶

3.2.5 Činnosti vlka

Norština má hned několik synonymických označení pro *vytí*. Ve frazému *tute med ulver* (vyt s vlky) a jeho různých variantách (jimž se více věnujeme v kapitole 3.2.6.5 „Vlčí smečka“) se objevuje výhradně sloveso *tute*. *Tute* však neoznačuje výhradně zvuk vydávaný vlky či jinými psovíty šelmami. Ve spojení s dopravními prostředky (*bilen tuter*, č. auto troubí) či hudebními nástroji (*tute i hornet*, č. troubit na roh) znamená „troubit“, dále pak může mít ve spojení s člověkem význam „naříkat“ či „plakat“.

Dalšími synonymickými označeními zvuku jsou *ule* a *hyle* – dle NNO se jedná pravděpodobně o slova onomatopoická. Sloveso *ule* se neváže výhradně k vlkovi (např. i ve spojení s vind: *vinden uler*, č. vítr kvílí), je zde však patrná určitá fonetická podobnost jednak s vlčím vytím (NNO jej přímo definuje jako „vydávat zvuk podobný hlásce ‚u‘“), jednak i se slovem *ulv* samotným. Sloveso *hyle* se pak primárně váže k člověku, znamená „křičet vysokým hlasem“, „ječet“, příp. *hyle av latter* „ryčet smíchy“ (BMO).

V NNO se význam tohoto slovesa definuje obecněji: „lage ein høg, skingrande lyd“ (vydávat vysoký ječivý zvuk) a udává právě i spojitost konkrétně s vlky: *ulver hylar*.³⁷

V norštině je vlk spojován také s lovením – např. v přísloví *Sulten ulv jager best* (Hladový vlk loví nejlépe), které je užíváno ve sportovní terminologii v souvislosti s motivací, s „hladem po vítězství“. V žádném z použitých slovníkových zdrojů se toto spojení neuvádí, korpus obsahuje pouze 1 výskyt (internetový vyhledávač Google však pro srovnání obsahuje 59 výsledků, především se jedná o články zabývající se sportovní tematikou).

³⁶ Podobně jsou i skandinávská vlastní jména často založená na kombinaci dvou „mocných“ elementů – např. dvou zvířat (Bjørnulf) či zvířete a boha (Thorbjørn).

³⁷ Srov. slovesa označující vytí v jiných germ. jazycích: angl. *howl*, něm. *heulen*, niz. *huilen*, někdy užívaná i o člověku ve významu „plakat“ či „naříkat“

Vlk se dále velmi často vyskytuje ve spojení se slovesem *drepe* (zabíjet). Korpus udává pro lemmata *ulv drepe* 46 výskytů – obvykle ve spojení s domácími zvířaty (ovcí, psem, teletem).

Dalším slovesem vyskytujícím se často ve spojení s v vlkem je *spise* (jíst). Korpus uvádí pro lemmata *ulv splice* 26 výskytů, opět zejména v souvislosti s domácími zvířaty. Korpus naopak překvapivě neuvádí ani jeden výskyt spojení lemmat *ulv ete* (*ete* je sloveso zejmě nejvíce odpovídající českému slovesu žrát).

E. Hem (2009) uvádí i přirovnání *glefse som en ulv* (chňapat jako vlk) – v korpusu se však toto spojení nevyskytuje vůbec.

3.2.6 Prototyp vlka v norštině: charakteristické vlastnosti, činnosti a stavy vlka

3.2.6.1 Šedý vlk

Prototyp šedého vlka v norštině dokládají např. synonyma *gråbein* a *gråtass*. Označení barvy *ulvegrå* se v BMO definuje jako „lys grågul som en ulv“ (světle šedožlutý jako vlk), i v norštině se tohoto adjektiva užívá pro označení psí srsti (má tedy podobný význam jako české *vlkošedý*). Přirovnání *grå som ulv* naproti tomu žádný z dostupných zdrojů neudává. I v norštině pravděpodobně platí určitá konotační souvislost vlka – vzhledem k jeho prototypické šedé barvě – se stářím, přestože korpus udává pouze tři spojení lemmat *gammel ulv* (starý vlk).

3.2.6.2 Hladový vlk

I norština má přirovnání *sulten som en ulv* (hladový jako vlk, 16 výskytů v korpusu) ve významu „voldsom sulten“ (velmi hladový), podobný význam má *ulvehunger* (mít vlčí hlad, 16 výskytů v korpusu). Toto přirovnání se objevuje i v podobě *sulten som en skrub* (*sulten som en varg*, *gråbein*, *gråtass* žádný ze slovníků ani korpus neuvádí). Hladový vlk figuruje i v již zmíněném *Sulten ulv jager best*. Podobně jako v češtině najdeme i v norštině významově obrácené *Ein sveltande mann vil ete ulven* (NO, Hladový muž sní vlka, srov. č. *Má hlad, že by snědl vlka*).

Hladovost připisovaná vlkovi pak může v některých kontextech mít i přenesený význam ve smyslu sexuálním: NEO uvádí např. spojení *ulv etter pikene* (vlk za děvčaty –

tedy „sukničkář“), v OL pak najdeme švédské *Gammel ulv liker lammekjøtt* (Starý vlk má rád jehněčí maso ve smyslu „mladé maso“).

3.2.6.3 Vlk samotář

I v norštině se k vlkovi váže atribut „osamělý“, jak dokládá poměrně časté spojení *ensom ulv* (osamělý vlk) – uvádí se v BMO i NNO, v korpusu je 90 výskytů lemmatu *ensom ulv*. Definice výrazu *ensom ulv* se poněkud liší v podání BMO: „person som holder seg for seg selv, person som står alene“ (osoba, která si žije sama pro sebe, osoba stojící o samotě) a NNO: „ulik alle andre, aleine mot andre“ (jiný než všichni ostatní, sám proti ostatním). Je otázka, do jaké míry tyto definice skutečně reflektují určitý významový rozdíl v užití tohoto spojení v bokmål a v nynorsk. *Ensom ulv* v podání NNO se významově blíží frazému *varg i veum*, u kterého je však významový aspekt „proti ostatním“ ještě výraznější. Definice v BMO se pak v souvislosti s výrazem *ensom ulv* vztahuje ke „Knize Džunglí“ R. Kiplinga – tato souvislost se v žádném jiném slovníku neuvádí.

3.2.6.4 Vlk jako psanec

K vlkovi se váže atribut „psanec“, který je spjatý především s výrazem *varg i veum*. Částečně se tento výraz blíží výše zmíněnému *ensom ulv*, tento výraz však nenesení negativní příznak „vyvrhelství“ – spíše jde o označení člověka nespolečenského, dobrovolně se stranícího lidí.

Naopak výraz *varg i veum* označuje původně člověka ze společnosti vyčleněného na základě provinění – je zde tedy přítomna konotace „zločinu“ a zároveň i určitého „neklidu“, špatného svědomí, které je toho důsledkem.

Sousloví *Varg i veum* se vyskytuje pouze v této podobě – *varg* nelze nahradit jiným synonymem pro vlka, atribut neklidu se tedy váže především k synonymickému označení *varg*. Roli zde hraje aliterace, náslovný rým – jev velmi příznačný právě pro severogermánské jazyky, mající kořeny už ve středověké poezii (např. v *Eddě*) a vyskytující se často i ve víceslovných frazeologických výrazech.

V korpusu je uvedeno pouze 8 výskytů tohoto spojení, jde však o výraz poměrně frekventovaný (např. v Googlu je přes 43000 výskytů), přestože staroseverské slovo *veum* se v dnešní norštině jinde než v tomto frazému nevyskytuje. Určité „zpopularizování“ může souviset se značným zájmem o staroseverskou mytologii

některých sociálních subkultur (např. příznivců heavy-metalu či literárního žánru fantasy), vliv může mít i užití jména Varg Veum pro hlavní postavu detektivních románů norského spisovatele Gunnara Staalesena, které byly zfilmovány a přeloženy do několika jazyků.

3.2.6.5 Vlčí smečka

I v norštině najdeme frazémy poukazující na soudržnost vlčí smečky: v různých obměnách se zde vyskytují frazémy, jejichž jádrem je spojení *tute med ulver* (výt s vlky). Norskou kompletní variantou tohoto frazému je *Man skal tute med de ulver/ulvene som er ute* (OL, Je třeba výt s těmi vlky, kteří jsou venku). Význam je zde, podobně jako v češtině, ještě podtržen rýmem. Na rozdíl od češtiny je rým vyjádřen prostřednictvím slova *ute* (venku), které tak jen ještě zesiluje významový aspekt „cizosti“ vlků v kontrastu k člověku. I zde tedy najdeme negativní konotace spojené s vlčí smečkou. Ne vždy je však tento prvek přítomen, mnohdy se jedná pouze o zkrácenou variantu, která slovo *ute* neobsahuje.

U I. Aasena najdeme toto přísloví ve tvaru *Den som vil bu med ulvane, får tute (hyle) med ulvane* (IA, odpovídá č. *Kdo chce s vlky žít, musí s nimi výt*). V BMO se uvádí zkrácené varianty *tute med de ulver en er blant* (výt s těmi vlky, mezi kterými dotyčný žije), *tute med de ulver som er ute* (výt s vlky, kteří jsou venku). NNO udává celé přísloví ve tvaru *Ein får tute med dei ulvane ein er i lag med* (Člověk má výt s těmi vlky, se kterými je).

V korpusu pak najdeme i zkrácené a modifikované varianty *tute med ulver/tute med ulvene*, *tute med alle ulver* (výt se všemi vlky), *tute med ulvekoret* (výt s vlčím sborem). Najdeme zde i spojení slova *ulvene* s konkrétním adjektivem: *tute med de andre/store/islamistiske ulvene*: všimněme si i sémantiky adjektiv *andre* (jiní) a *islamistiske* (islamističtí), jež také obsahují významový aspekt „cizosti“. Podobný význam nese např. *tute med ulvene* ve spojení s přívlastkovou větou: *tute med de ulvene som rykker oss stadig nærmere inn på livet* (výt s těmi vlky, kteří se nám stále více vměšují do života). Celé spojení *tute med de ulvene som er ute* pak v korpusu najdeme pouze třikrát. Značnou lexikalizovanost tohoto spojení dokládá např. i název románu G. H. Hardvedta *Tute med ulvene* (1956).

Pro úplnost zde uvedme ještě dvě velmi podobné varianty, jež Jensen (OL) lokalizuje do Švédska: *Den som spiser med ulver, må tute med ulver* (Kdo jí s vlky, musí i výt s vlky

– odpovídající českému *Koho chleba jíš, toho píseň zpívej.*) a Dánska: *Den som omgås ulver, lærer å tute* (Kdo je v kontaktu s vlky, naučí se výt).

Na soudržnost vlčí smečky – přeneseně pak soudržnost zlých lidí, zločinců – odkazují i rčení *Når ulv et ulv, er det hungersnød i skogen* (NO, Když žere vlk vlka, je v lese hladomor) či podobné dánské *Det skal en hard vinter til før ulv spiser ulv* (OL, Musela by být opravdu tvrdá zima, aby vlk sežral vlka). Významově blízké je české *Vlk vlka nežere*.

3.2.6.6 Vlk jako lovicí šelma

Oproti pojetí vlka v předchozí kapitole jakožto součásti smečky, „vlčího světa“, kdy se uplatňuje opozice „vlastní – cizí“ a vlk figuruje jako „cizí“ element, má norština i rčení vycházející z *Eddy*, konkrétně z části „Håvamål“ (č. „Výroky vysokého“, verš 58), kde je vlk naopak dáván na roveň člověku. Zdůrazňována je aktivita vlka, ten je chápán jako jakýsi vzor pro člověka – muže, válečníka, lovce:

Sjeldan liggjande ulv
lambe-kjøtt fær,
eller sovande mann siger.
(*Edda-kvæde. Norrøne fornsongar*, 1928)

V češtině:

Sotva se kdy vlku kdy
vleže lov zdaří
a muži ve spaní vítězství.
(*Edda*, 2004, s. 51)
(Doslova: Zřídka získá ležící vlk jehněčí maso a spící muž dosáhne vítězství.)

Toto rčení se objevuje v různých obměnách, např. *Sjelden får liggende ulv et lår eller liggende mann seier* či *Hvilende ulv får sjelden bein, sovende mann får ingen seier* (OL). Muž je zde přirovnáván k vlkovi, vítězství k jehněčímu masu (noze, stehnu) – tedy ke kořisti. Pozitivní konotace se pojí k aktivnímu jednání, jehož představitelem je vlk jakožto šelma nucená lovit, aby přežila. Negativně je naopak vnímána pasivita vyjádřená slovem *hvilende* (váhající) či *liggende* (ležící). Zkrácenou variantu *Sjelden får liggende ulv lamm i munn* (Zřídka dostane ležící vlk ovci do tlamy) pak Jensen (OL) lokalizuje

do Dánska. (Určitou paralelou je v češtině nepříliš známé *Vlk vleže netyje*, které uvádí JŘJ).

Tyto frazémy tedy dokládají určitý obdiv k vlkovi, který je ve skandinávské kultuře patrný např. i z častého užívání názvů zvířat (především právě ulv – vlk a bjørn – medvěd) v mužských vlastních jménech.

I další rčení odkazují k vlku jakožto lovicí šelmě (pro mnohé lze najít v češtině výrazy ekvivalentní či velmi blízké). Vlk zde zpravidla vystupuje v opozici k ovci: zde najdeme výrazně přítomný aspekt opozice „vlastní – cizí“. Vlk zde vystupuje jako cizí, nebezpečný element, naopak ovce jako člověku „vlastní“, přeneseně pak ve významu „lidé“ (roli hraje i symbolický význam těchto zvířat v křesťanství – viz kapitola „Vlk jako symbol“).

V OL se uvádí např. *Ulv tar også telte sauer* (Vlk loví i spočtené ovce, podobné č. *Vlk i znamenane béře*), *Den som spiller sau, blir tatt av ulven* (Kdo hraje ovci, bývá uloven vlkem, podobné č. *Učiň se jen ovci a vlci hotovi*) či *Unnslippe reven, havne hos ulven* (Prchaje před liškou narazil na vlka, v LR najdeme obdobné *Utíkaje před vlkem udeřil na medvěda*, kde má vlk ovšem opačnou roli).

To platí i pro další výrazy, které jsou ovšem opět lokalizovány do jiných oblastí Skandinávie: švédské *Den ulven engang har fått i munnen, er ikke enkelt a få ut igjen*. (Co vlk jednou dostal do tlamy, je těžké dostat zpět, podobné č. *Co vlk schvátí, nerad vrátí*) či dánské *Ulven jakter ikke i det område den er født* (Vlk neloví v oblasti, kde se narodil), *Om sauen vekker ulven, mister den skinnet* (Když ovce vzbudí vlka, přijde o kůži).

Naopak jako neškodný je vlk vnímán jen mrtvý: *At ulven dør gir liv til bøling/Ulvens død er kvegets liv* (NO, Když vlk zemře, může dobytek žít), *Når ulven er død, så drep han ingen sau*. (IA, Když je vlk mrtvý, nezabije žádnou ovci).

3.2.6.7 Vlk jako hrozba pro člověka

Pouze ve dvou doložených frazémech vystupuje vlk jako šelma přímo napadající člověka: *En om gangen, sa kjerringa, ulveflokken kastet seg over henne* (NO, Jeden po druhém, řekla stařena, když se na ni vrhla smečka vlků) a *"Eg har kje noka tru på vargen sia han beit hovudet av far," sa lappguten* („Nevěřím vlku, od té doby, kdy otci ukousl hlavu,“ pravil laponský chlapec).

3.2.6.8 Vlk jako vnější nepřítel

V norštině je vlk chápán i jako vnější nepřítel, stojící ne proti jednotlivci, ale proti celému společenství. I když vlk vystupuje jako jednatel (podobně jako v případě „osamělého vlka“), je zde zdůrazněn jiný, negativní významový aspekt: vlk je hrozbou celé skupině (představované např. stádem ovcí, ale přeneseně i lidmi – společností). I zde se tedy výrazně uplatňuje opozice „vlastní – cizí“.

Aspekt „hrozby zvenčí“ najdeme např. v již zmíněném přísloví *Man skal tute med de ulvene som er ute*, kde ovšem vlci vystupují jakožto smečka. Vlk jako jedinec ohrožující skupinu vystupuje např. v přísloví *For ein samla flokk er ulven ufarleg* (NO, Pro shromážděné stádo je vlk neškodný), *Ulv gjer svin usamde* (NO, Vlk dělá prasata nejednotnými) či *Man skal ikke slippe ulven inn i saueflokken* (OL, Není radno pouštět vlka do stáda ovcí).

V této souvislosti můžeme dále uvést specifickou a v současnosti poměrně běžně užívanou metaforu (*den*) *store stygge ulven* (přeložitelnou jako „velký zlý vlk“). V korpusu je 59 výskytů tohoto výrazu ve formě *store stygge ulven*, 8 výskytů formy *stor stygg ulv* (rozdíl je tedy pouze v určenosti). Podíváme-li se konkrétněji na kontexty, v nichž se tento výraz objevuje, jsou jím často označovány velké nadnárodní organizace (Mezinárodní světová banka, zbrojní průmysl, různé názvy konkrétních organizací) či světové mocnosti (USA, Rusko, Německo za druhé světové války) v pozici „nepřítele“ ohrožujícího slabšího či menšího soupeře.

3.2.6.9 Vlk jako kořist

V norských frazémeh se vlk neobjevuje často v roli kořisti. Jediným doloženým případem je rčení v nynorsk „*Eg var like sæl om eg var ute*“, *sa ulven, han sat i dyregrava* (NO, „Byl jsem stejně šťastný, když jsem byl venku“, pravil vlk, když spadl do pasti – zřejmě však spíše ve významu „Byl bych šťastnější, kdybych byl venku“, pravil vlk³⁸). Nicméně o vnímání vlka jako kořisti svědčí množství výrazů pro past na vlky (jmenované výše), zejména pak v nynorsk.

3.2.6.10 Lstivý vlk

Vlkovi je lstivost připisována v biblickém *ulv i fåreklær* (vlk v rouše ovčím). Definice tohoto výrazu odpovídá definici českého *vlk v rouše beránčím*. V NSBO se uvádí jako

³⁸ Jde o rčení archaické a dnes neužívané – význam byl konzultován s rodilými mluvčími.

synonyma frazému *ulv i fãreklær* „hykler, bedrager, fariseer, hypokritt, rev“ – tedy kromě synonymem „podvodník, farizej, pokrytec“ se zde objevuje i jiné zvíře spjaté v lidové představě právě s atributem lstivosti, totiž liška. Ve srovnání s češtinou je tento výraz v norštině poměrně běžný: v korpusu je pro lemma *ulv i fãreklær* 94 výskytů, pro lemma *ulver i fãreklær* 18 výskytů (srov. s nízkým výskytem v korpusu českém, viz kapitola 3.1.7.9 „Lstivý vlk“).

V norštině (a ostatních skandinávských jazycích) se však vyskytuje specifický druh pořekadel, tzv. „wellerismů“³⁹ (Jensen, 1996, s. 3), která končí dovětkem „...sa ulven“ (pravil vlk). Tento dovětek – vzhledem k výše zmíněným stereotypům spojeným s vlkem (vlk je hladový, žravý, lovec) – ironizuje sdělení předchozí věty a poukazuje na vlkovu zákeřnost, lstivost. Příkladem je *Skal det være vennskap mellom oss, må dere kvitte dere med de sinte hundene, sa ulven til sauene* (OL, Máme-li být přáteli, musíte se rozejít s těmi vzteklými psy). Toto rčení je založené na protikladu vlk – ovce, na stereotypu hladového vlka a vlka – lovce. Podobně lze interpretovat rčení *Uventet gjest får uvant kost, sa ulven*⁴⁰ (Nečekaný host dostane nečekané pohoštění, pravil vlk) nebo švédské *Jeg er bare naboens hund, sa ulven til kona* (OL, Jsem jen sousedův pes, pravil vlk) – pointa celého sdělení vždy spočívá v závěrečném dodatku „...pravil vlk“.

I v češtině máme podobné „wellerismy“ (např. *Uvidíme, řekl slepý hluchému*), žádný z českých zdrojů však neuvádí takovéto průpovídky spojené s postavou vlka (určitý paralelní princip můžeme vysledovat v případě českého obratu *Vlk taky sliboval*, zde se však nejedná o „wellerismus“).

3.2.7 Vlk jako symbol

3.2.7.1 Vlk v křesťanském pojetí

Symbolický význam *vlka* je do značné míry podobný v norštině i v češtině – v obou jazycích je silně zakořeněná představa vlka z pohledu křesťanského. Zejména výraz *ulv i fãreklær* je v norštině poměrně běžný. BMO v souvislosti s tímto výrazem odkazuje přímo k Matoušově evangeliu: „*ulv i fãreklær* (etter Matt 7,15) ondsinnet person som spiller god“ („zle smýšlející osoba, která předstírá dobrotu“). V NNO se pak uvádí i synonymické varianty *ein ulv i saueham/saueklede* (taktéž *vlk v rouše ovčím*).

³⁹ „Wellerismy“ jsou specifické varianty přísloví, které končí ironizujícím dovětkem a staví tak obsah předchozího sdělení do nové souvislosti.

⁴⁰ Jde o „okřídlené rčení“připisované Asbjørnsenu a Moeovi.

I další frazeologické útvary odkazující na bezbrannost ovce v kontrastu s vlkem nesou často příznak křesťanského pojetí těchto zvířat, spjaté s určitým morálním hodnocením (např. již zmíněné *Den som spiller sau, blir tatt av ulven* či *Ulv tar også telte sauer*).

K vlku jakožto nositeli špatného charakteru odkazuje i norské přísloví *Ulven kan miste tennene, men ikkje naturen sin* (NO, Vlk může přijít o zuby, ale ne o svou přirozenost) či *Ulven skifter håra, men ikkje hugen* (IA, Vlk mění srst, ale ne povahu). Podobné *Ulven skifter ofte pels, men ikke sinn* (OL, Vlk často mění srst, ale ne povahu) je pak lokalizované do Dánska.

3.2.7.2 Vlk v germánské mytologii

V germánské mytologii měl vlk svým způsobem ambivalentní postavení. Jak uvádí *Slovník symbolů* (Royt – Šedinová, 1998, s. 158-159), byl na jedné straně v severských legendách spojován se světlem (podobně jako v mytologii řecké a egyptské), dva ochočení vlci Geri a Freki pak byli společníky boha Odina (v etymologickém původu jmen těchto vlků – přeložitelných jako „chtivý“ a „žravý“ – můžeme vysledovat prototyp „hladového vlka“). Vlk však byl zároveň i zosobněním zkázy a zániku: vlk Fenri vystupoval jako obávaný démon spojený s Ragnarökem, „soumrakem bohů“, kdy měl dle severské mytologie pozřít samotného Odina. Také Fenriho synové, vlci Hati („nenávisť“) a Skoll („výsměch“) měli pronásledovat měsíc a slunce a pohltnout je v den Ragnaröku (Crossley-Holland, 1982, s. 173). Vlk je tedy ve skandinávské kultuře na jedné straně obdivován jakožto symbol světla, síly a bojovnosti, na druhé straně je i obávaným démonem, zločincem a psancem.

Tento ambivalentní vztah dokládají i dochované a dodnes používané staroseverské frazémy, o nichž zde již byla řeč: *Sjelden får liggende ulv et lår eller liggende mann seier* na jedné straně, spojení *varg i veum* pak na straně druhé.

Pozůstatkem sakrifkace vlka (a medvěda) je i již dříve zmiňovaná obliba vlastních (zejména mužských) jmen obsahujících komponent *ulv* či *bjørn* – ta souvisí s mytologickým chápáním světa, kdy lidé věřili v přenesení síly zvířete na nositele jeho jména. V NO2014 se tak uvádí např. jména *Arnulv*, *Åsulv*, *Gunnulv*, *Ingulv*, *Torolv*, *Brynjulv*, *Geirulv* a dále i jména, u nichž došlo k určité výslovnostní asimilaci slova *ulv*: např. *Gjærulv* či *Bjørguv*. Tato jména obsahují pojmenování *ulv* jako součást, v norštině však existuje i vlastní jméno *Ulv* či *Ulf*⁴¹ (podobně i *Bjørn*), utvořené od názvu zvířete.

⁴¹ V severských baladách najdeme i formu mužského vlastního jména *Ulver*.

3.2.7.3 Vlk v norských pohádkách a lidových baladách

Také v klasických norských pohádkách P. C. Asbjørnsena a J. Moea (1982) vlk nepředstavuje (na rozdíl od mezinárodně rozšířených pohádek O Červené karkulce či Vlk a sedm kůzlátek) archetypální symbol zla, ale spíše zde funguje jako jeden ze zástupců říše zvířat. Nehraje nikterak pozitivní, ale ani vysloveně negativní roli.

Jako příklad můžeme uvést pohádku „Reven som gjeter“ (Liška pastevcem): žena shání pastevce pro svůj dobytek, postupně potká medvěda, vlka a lišku. Medvěd a vlk zde mají podobnou roli: stařena s nimi pouze prohodí několik slov a usoudí, že se pro roli pasáka nehodí, protože neumí svolávat zvířata. Nakonec potká lišku, která se lstí vetře stařeně do přízně a dobytek nakonec sežere – hlavní negativní postavou je zde tedy liška. Podobně je tomu v pohádce „Reve-enka“ (Liščí vdova) o ovdovělé lišce, kterou postupně navštíví tři zvířecí nápadníci: medvěd, vlk a zajíc. Liška je všechny odmítne a vezme si až posledního nápadníka, lišáka. Vlk se v norských pohádkách neobjevuje zdaleka tak často jako např. právě liška či medvěd.

Zlo je v norských pohádkách spíše ztělesňováno různými nadpřirozenými bytostmi, obry či tropy, symbolika zla se zde tedy pojí k vlkovi méně než je tomu v pohádkách jiných kultur – přestože mnohé pohádkové motivy „migrovaly Evropou“ (např. právě pohádka O Červené karkulce) a objevují se pochopitelně i v Norsku (Novotná, 2000).

Vlk je na jedné straně zvíře, šelma, tedy součást přirozeného světa, na druhé straně je opředen mýty – společně s medvědem tak stojí kdesi napůl cesty mezi „přirozeným“ a „nadpřirozeným“. Na jedné straně stojí v opozici k člověku vzhledem ke své divokosti a dravosti šelmy, na druhé straně však má k člověku svým způsobem blíže v porovnání s různými obávanými nadpřirozenými bytostmi, obývajícími dle lidových představ norské lesy.

V severských „folkeviser“, lidových baladách, tak najdeme motivy proměny člověka ve zvíře (laň, vlka, medvěda apod.) pomocí temných magických sil, příkladem může být balada „Zakletá panna“:

Já seděla jsem v otcovském domě,

Z růží a lilií věnec jsem vila.

Tu vešla dovnitř macecha,

Má hra ji tuze pohoršila.

Proměnila mě v štíhlou laň,

Do lesa běžet mi poručila,
Mých sedm panen zaklela ve vlky,
By sežraly mě, to její touha byla.
(*Severské balady*, 2000, s. 51)

3.2.7.4 Vlk jako symbol smrti

V severské slovesné tradici je vlk spojován i se smrtí – vystupuje jako tvor číhající na smrt člověka, požírající lidské mrtvoly, vlčí vytí pak je vnímáno jako předzvěst smrti. Doklady najdeme např. ve starší *Eddě* – k vlkovi jakožto symbolu smrti odkazuje postava Gudrún v souvislosti se smrtí Sigurda v „Druhé písni o Gudrúně“:

Vlídným bych byla
nazvala osud,
kdyby mě tehdy
sežrali vlci
neb kdybych shořela
jak suchá bříza.
(*Edda*, 2004, s. 361)

...
Nemohu se v síních
nikdy už veselit,
nechci v bohatýrech
naději budít,
potom co ze srdce
Sigurdova
krev chtivě hltal
havran a vlk.
(*Edda*, 2004, s. 366)

Také v „Grónské písni o Atlim“ najdeme odkaz k vlčímu vytí v souvislosti s předzvěstí smrti:

Meč v krvi jsem viděla
vytržený z prsou
– bolí sen takový

sdělovat muži –
oštěp ti projel
prostřed těla,
hladoví vlci
z obou stran vyli.
(*Edda*, 2004, s. 402)

3.2.7.5 Vlk v moderní literatuře

I v moderní literatuře najdeme doklady ambivalentního vztahu k vlkovi, vycházejícího z folklorní tradice. Citát z historického románu S. Undsetové *Kristin Lavransdatter* (č. *Kristina Vavřincova*, 1977), který se odehrává ve 14. století, zrcadlí právě lidovou pověrečnou víru (ještě zesílenou dětským pohledem na svět hlavní postavy) a vlka a medvěda staví na roveň s nadpřirozenými tvory:

Věděla, že v těch hlubokých pustých lesích vládne vlk a medvěd a že pod kdekterým kamenem bydlí trolldové a skřítkové a lesní víly; polekala se, protože nikdo neví, kolik jich vlastně je, musí jich však být mnohokrát víc než křesťanských duší.
(Undsetová, 1977, s. 16)

V Ibsenově dramatu *Lille Eyolf* (č. *Eyolfek*, 1960) najdeme rovněž odkaz na spjatost vlka s mytologií a mytickým myšlením: vlk (respektive vlkodlak) zde – vedle krysy – figuruje jako symbol určité společenské vykořeněnosti jedné z postav. Je jí připisováno přízvisko „Rottejomfruen“ – v č. překladu „Krysařka“, ve skutečnosti se jmenuje „frøken Varg“, slečna Vargová – přeložitelné ovšem i jako „slečna Vlk“ či „slečna Vlčice“. Povšimněme si, že zde Ibsen užívá pojmenování *varg*, nikoliv neutrálního výrazu *ulv*. Toto jméno, jak již bylo zmíněno v kapitole zabývající se synonymy, vyvolává asociaci s vlkodlakem:

Eyolf: A poslouchej, teto, není to divné, že se jmenuje Krysařka?

Asta: Jenom jí tak říkají, lidé, protože chodí po kraji a zahání krysy.

Allmers: Myslím, že se vlastně jmenuje slečna Vargová.

Eyolf: Vargová? Ale Varg znamená přece vlk, ne?

Allmers (hladí ho po hlavě). Ty víš tohle také, Eyolfku?

Eyolf (rozvážně). Tak je to snad přeci jenom pravda, že je v noci vlkodlakem. Co myslíš,

tatínku?

Allmers: Ne, to se mi nezdá. – Ale teď by sis měl jít hrát trochu do zahrady.

(Ibsen, 1960, s. 25, srov. s orig.: Ibsen, 1982)

Dalším dokladem vnímání vlka jakožto symbolu může být letos vydaný kreslený román norského autora R. Søbstada *Ulvne i korridoren* (2012, č. Vlci na chodbě), který pojednává o mladém muži čerstvě zaměstnaném u firmy, jež ukrývá „temná tajemství“. Jak autor sám píše, bylo jeho dílo kritiky přijato nepříliš nadšeně a označeno za „skrekktegneserie“ (tedy hororový, strašidelný kreslený příběh), přestože se dle jeho slov jedná o satiru, černou komedii. Søbstad (2012) předpokládá, že takovéto interpretace jsou ovlivněny právě titulem knihy, jenž odkazuje k vlkům, a grafickou podobou obalu knihy, kde je vyobrazen vlk na červeném pozadí.

3. 3 Srovnání jazykového obrazu vlka v češtině a v norštině

Závěrem shrňme dosažené poznatky našeho výzkumu – tedy shody a rozdíly jazykového obrazu vlka v češtině a v norštině. Některé odlišnosti pramení spíše z odlišné struktury zkoumaných jazyků: v češtině je tak více derivátů, včetně zdrobnělin (*vlček*) či výrazů zhrubělých (*vlčisko*) – nutno však podotknout, že se v tomto případě téměř neužívají. V norštině naopak najdeme více kompozit, daleko více se zde také využívá synonym.

V obou jazycích je patrná určitá ambivalentnost: obdiv k vlkovi na jedné straně, strach z něj na straně druhé. V češtině prvním, pozitivnímu konotačnímu aspektu odpovídá např. charakteristika *Je to vlk* ve smyslu „zkušený, ostřílený“ či „odvážný“ člověk, v norštině pak sice v přímém užití pojmenování *ulv* (příp. *varg*, *skrub*) o člověku žádnou pozitivní charakteristiku nenajdeme, z některých frazeologických obrátů či např. užití tohoto slova ve vlastních jménech je patrný stejný obdiv, mající kořeny už v době vikinské.

Co se týče vlastností připisovaných vlkovi, i ty jsou v obou jazycích podobné. Dokládá to přítomnost většiny námi popsaných „portrétů“ vlka jakožto prototypu (tj. „šedý vlk“, „hladový vlk“, „osamělý vlk“, „vlčí smečka“, „vlk jako lovící šelma“, „vlk jako kořist“ „vlk jako hrozba pro člověka“ a „lstivý vlk“) v obou jazycích.

Odlišnosti najdeme spíše dílčí. V rámci těchto okruhů nemají některé výrazy v druhém jazyci ekvivalent vůbec, jiné se liší částečně významem (např. české *Kdo chce s vlky žít, musí s nimi výt* a norské *Man skal tute med de ulvene som er ute*) či mírou užití výrazů (české *vlk v rouše beránčím* a norské *ulv i fãreklær*).

V rámci okruhu „vlk jako lovící šelma“ má norština specifickou řadu výrazů založených na eddickém připodobnění *Sjelden fãr liggende ulv et lãr eller liggende mann seier*, v rámci okruhu „lstivý vlk“ pak „wellerismy“ s dovětkem „...sa ulven“.

„Vlk jako kořist“ se – poněkud překvapivě – vyskytuje v norských frazémeh jen výjimečně. Např. norskou obdobou českého *Ještě vlka nezabili, už na jeho kůži pili* je norské *Man skal ikke selge skinnet fãr bjørnen er skudd* (Neprodávej medvědí kůži, dokud medvěd není zastřelen), kde coby kořist figuruje medvěd. Zato je v norštině značné množství výrazů pro past na vlky – zřejmě se však jedná pouze o nynorsk, ve slovnících bokmål většinu těchto výrazů nenajdeme. Navíc jde o archaismy dnes již nepoužívané (vlk je v Norsku chráněným živočichem) – je tedy otázka, nakolik je tento konotační aspekt „vlka jako kořisti“ skutečně přítomen v dnešní době např. u mluvčích bokmål.

Některé okruhy se vyskytují pouze v jednom jazyce: v češtině je to „vlk jako nečekaný host“, „vlk jako hlupák“. Zde je však třeba uvést několik upřesňujících poznámek. „Vlk jako nečekaný host“ v norštině zřejmě skutečně nefiguruje – v žádném z uvedených zdrojů se neuvádí norský výraz, který by významově odpovídal českému „*My o vlku...*“. Jediné doložené spojení v tomto významu (*Når man nevner ulven, så kommer den*) lokalizuje Jensen do Dánska. V norštině pak najdeme přísloví s podobným významem *Når man snakker om fanden, så kommer den* (Když se mluví o čertu, čert přijde), kde v roli „hosta“ figuruje čert.

„Vlk jako hlupák“ je i v češtině spíše arbitrární prvek celkového významu slova *vlk*, najdeme jej pouze v různých verzích pořekadla o „vlku a hvězdách“. Vlk zde spíše obecně zastupuje „zvířecí“ element, kterému je obecně připisována hloupost v kontrastu k člověku (srov. *rozumět něčemu jako koza petrželi*, kde stejnou roli zastává koza).

Pro norštinu jsme pak identifikovali dva specifické okruhy: „vlk jako psanec“ a „vlk jako vnější nepřítel“. Prototyp „vlka jako psance“ jsme zde vyčlenili jako samostatný okruh, přestože se týká zejména jednoho jediného frazeologického obratu: *varg i veum*. Zároveň je však tento konotační aspekt přítomen i v samotném synonymickém pojmenování *varg*, užívaném samostatně. V češtině tento sémantický okruh chybí. Částečně sice odpovídá okruhu „osamělý vlk“ (např. č. *vlk samotář*), nicméně některé konotační aspekty jako „provinilost“ a „neklidnost“ jsou specifické pouze pro tento případ.

„Vlk jako vnější nepřítel“ zčásti odpovídá okruhu „vlk jako hrozba pro člověka“ – v norštině ovšem vlk daleko více vystupuje v opozici ke skupině (zpravidla představované stádem ovcí), zatímco v češtině spíše k jednotlivci. Zároveň je pro norštinu charakteristická metafora nepřítele jako „velkého zlého vlka“ – ani ta v češtině nemá ekvivalent.

Symbolický význam vlka je v češtině i norštině podobný – především vzhledem ke společné křesťanské tradici. V obou jazycích vlk ztělesňuje přetvářku a pokrytectví, je symbolem zla. Je také spjat se smrtí a v literaturách obou kultur vyobrazován jako zvíře krvelačné, požírající lidské mrtvoly, představující hrozbu pro člověka. Vlk je také v obou kulturách opředen mytologickými příběhy o vlkodlacích, proměnách člověka ve vlka apod. V norské tradici je však výrazněji přítomný i určitý pozitivní aspekt, vycházející ze severské mytologie: vlk je zde spojen i s pozitivní symbolikou světla či síly a bojovnosti.

Lze říci, že zmíněná ambivalentnost přítomná v obou jazycích je v norštině poněkud výraznější než v češtině: dokladem toho může být i množství synonym, z nichž každé nese poněkud odlišný konotační aspekt. Zatímco *ulv*, *gråbein* a *gråtass* jsou pojmenování méně příznaková, *varg* a *skrubb* nesou silnější negativní konotační aspekt, *varg* je pak navíc silněji spjat právě s mytologií severskou, naproti tomu *ulv* spíše s mytologií křesťanskou. Vlk má tedy jak v češtině, tak i v norštině vícero „tváří“ – v norštině však tyto jednotlivé „tváře“ dostaly i vlastní jméno.

Zároveň je v norštině patrná větší provázanost „lidského“ a „zvířecího“ světa, projevující se i v jazykovém obrazu vlka: dokládá to velké množství výrazů pro skutečnosti nějakým způsobem s vlkem související (např. past, doupe, vytí), dále značné množství synonymických pojmenování pro vlka i vlčici, ale např. i poměrně časté spojení vlka s „lidským“ slovesem *spise* (jíst). Dokládá to např. i způsob, jakým je vlk prezentován v norských pohádkách – ne jako tvor člověka ohrožující, ale spíše jako rovnocenný partner člověka.

Poslední postřeh plynoucí z našeho výzkumu už se netýká češtiny, ale pouze norštiny samotné: konkrétně rozdílu mezi norskými jazykovými variantami bokmål a nynorsk. Zmíněná spjatost člověka se zvířetem je daleko výrazněji patrná v nynorsk, což je zřejmě dáno tím, že jde o jazyk archaičtějšího původu, vycházející z původních venkovských dialektů, v nichž byla zjevně větší potřeba rozlišovat skutečnosti týkající se „zvířecího“ světa.

V zásadě se tedy potvrdila naše hypotéza, že jazykový obraz vlka se bude v obou jazycích z velké části shodovat a že rozdíly budou spíše dílčího charakteru. Potvrdil se i předpoklad určitého bližšího vztahu norského mluvčího k přírodě a ke „zvířecímu světu“, který se projevil větší schopností diferenciací předmětů a skutečností s vlkem souvisejících a naopak méně ostrou vyhraněností na základě opozice „vlastní – cizí“.

Závěr

Zvíře je nejen součástí přírody, ale i kulturním fenoménem: právě na něm lze demonstrovat provázanost světa přirozeného a světa kulturního, lidmi vytvořeného. Ukázali jsme si, jakým způsobem je vnímání zvířete spjata s jeho jazykovým obrazem. Jazyk je výtvořem člověka – a člověk sám sebe považuje za „pána tvorstva“, nadřazeného všem ostatním bytostem. Zvíře je pro něj někdy pomocníkem, jindy soupeřem, vždy však bytostí „cizí“, což se odráží i v jazyce a zpětně opět formuje vztah mluvčích k těmto tvorům.

V jazyce se však zároveň zrcadlí i lidská víra ve věci „vyšší“, člověka přesahující – i ta je velmi těsně spjata s přírodou a se zvířaty. Zvířata tedy nejsou jen obyčejní živočichové z masa a kostí – jsou také symboly, archetypy, mytické bytosti opředené mnoha tajemstvími.

Jedním z takovýchto tvorů je i vlk. Na příkladu vlka jsme doložili, jakým způsobem se vnímání zvířete odráží v jazycích dvou odlišných jazykových kultur: norské a české. Potvrdil se náš předpoklad, že obraz tohoto zvířete bude v obou jazycích velmi podobný.

Je otázka, jakým způsobem tyto poznatky interpretovat vzhledem k vztahu člověka k vlkům a následnému dopadu na mimojazykovou skutečnost. Vlk je v Česku i v Norsku zvíře zároveň chráněné i obávané, obdivované i démonizované. Vlci byli po dlouhá staletí pronásledováni a stříleni, důsledkem čehož se například u nás už téměř nevyskytují a snahy o jejich opětovné rozšíření na našem území obvykle končí neúspěchem. V Norsku se sice vlků (vzhledem k odlišným geografickým podmínkám) vyskytuje větší počet, i tam však jsou druhem v minulosti pronásledovaným a dnes – ve srovnání s ostatními divoče žijícími šelmami – nejvíce ohroženým. Jazykový obraz tohoto kontroverzního zvířete, který jsme představili v této práci, můžeme chápat jednak jako výsledek tohoto prastarého soupeření člověka s vlkem, ale zároveň i jako jeho příčinu.

Použitá sekundární literatura:

- ARISTOTELES (1948): *Poetika. O básnické tvorbě*. Praha: Jan Leichter.
- BARTMIŃSKI, J. (1996): O "Słowniku stereotypów i symboli ludowych" In: *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Lublin: 1996, s. 9-34. Zdroj: <<http://www.rastko.rs/rastko/delo/12018>>
- BARTMIŃSKI, J. (2004): Lublin ethnolinguistics. In: BAJEROWA, I. (ed.): *Schools of Polish Language studies in 20th century*. Varšava: 2004. Zdroj: <<http://www.rastko.rs/rastko/delo/12073>>
- BARTMIŃSKI, J. (2010): Linguistic worldview as a problem of cognitive ethnolinguistics. *Ethnolinguistica – slavica*. Zdroj: <http://www.ethnolinguistica-slavica.org/index.php?option=com_content&view=article&id=82:linguistic-worldview-as-a-problem-of-cognitive-ethnolinguistics&catid=4:2008-12-13-17-04-25&Itemid=3>
- CASSIRER, E. (1996): *Filosofie symbolických forem II. Mytické myšlení*. Praha: Oikoymenh.
- CROSSAN, J. D. (1992): *In Parables*. Sonoma: Polebridge Press.
- CROSSLEY-HOLLAND K. (1982): *The norske myths*. Harmondsworth: Penguin books.
- ČEJKA, M.: Doslov. In: LAKOFF, G. – JOHNSON, M. (2002): *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host 2002.
- ČERMÁK, F.(1993): *Základy lingvistické metodologie*, Praha: Univerzita Karlova.
- ELIADE, M. (2006): *Posvátné a profánní*. Praha: Oikoymenh.
- GIRARD, R. (1997): *Obětní beránek*. Praha: Nakladatelství lidové noviny.
- HEM, E. (2009): Ulvetimen – dag eller natt?. *Tidsskrift for Den norske legeförening*. nr. 18. 2009, Zdroj: <<http://tidsskriftet.no/article/1895902>>
- HROCH, J. (1992): K problematice symbolu a metafory u H.-G. Gadamera a P. Ricoeura. In: *Symbol v lidském vnímání, myšlení a vyjadřování*. Praha: Filozofický ústav.
- HUŠEK, V. (2003): *Symbol ve filosofii Paula Ricoeura*. Svitavy: Trinitas.
- KEĀPA-FIGURA, D. – NOWAK, P. (2007): Jazykový obraz světa a mediální obraz světa. In: SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: Univerzita Karlova v Praze.
- KOUČKÁ, P. (2005): Obraz zvířete v pohádkách. *Psychologie dnes*, č. 6, s. 19-21
- LAKOFF, G. – JOHNSON, M. (2002): *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.
- LAKOFF, G. (2006): *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. Praha: Tírada.
- LURKER, M. (2005): *Slovník symbolů*. Praha: Knižní klub.

- MRHAČOVÁ, E. – PONCZOVÁ R. (2003): *Zvířata v české a polské frazeologii a idiomatice. Česko-polský a polsko-český slovník*. Ostrava: Tilia.
- MRHAČOVÁ, E. (1999): *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice. Tematický frazeologický slovník I*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- NOVOTNÁ, M. (2000): Předmluva. In: *Severské balady*, Praha: Aurora.
- NOVOTNÝ, A. (1956): *Biblický slovník*. Praha: Kalich.
- PAJZIŇSKA, A. (2007): Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní – cizí“. In: SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: Univerzita Karlova v Praze.
- PAVELKA, J. (1992): Symbol a metafora jako výrazové prostředky textu. In: *Symbol v lidském vnímání, myšlení a vyjadřování*. Praha: Filozofický ústav.
- PIEKARCZYK, D. (2007): Jazyková kategorizace květin a pojetí tohoto fragmentu skutečnosti ve vědě. In: SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: Univerzita Karlova v Praze.
- POKORNÝ, P. (2005): *Hermeneutika jako teorie porozumění*. Praha: Vyšehrad.
- PROKŠOVÁ, H. (2011): *Pes v českém jazykovém obrazu světa*. Diplomová práce, vedoucí práce: PhDr. I. Vaňková, Csc., Ph.D., FF UK v Praze.
- RICOEUR, P. (1978): The Hermeneutics of Symbols and Philosophical Reflection. In: REAGAN, E. – STEWART, D. (ed.) (1978): *The Philosophy of Paul Ricoeur. An Anthology of His Work*. Boston: Beacon Press.
- RICOEUR, P. (1993): Symbol a mýtus. In: RICOEUR, P.: *Život, pravda, symbol*. Praha: Oikoymenh.
- RICOEUR, P. (1997): Metafora a symbol. In: RICOEUR, P.: *Teória interpretácie: Diskurz a prebytok významu*. Bratislava.
- ROYT, J. – ŠEDINOVÁ, H. (1998): *Slovník symbolů*. Praha: Mladá fronta.
- SALZMANN, Z. (1993): *Language, Culture & Society*, Boulder: Westview Press.
- SAPIR, E. (1978): *Culture, Language and Personality*. Berkeley, Los Angeles, London: California University Press.
- SCHWARZOVÁ, M. (2009): *Úvod do kognitivní lingvistiky*. Praha: Dauphin.
- STACHOVÁ, J. (1992): Symbol a metafora. In: *Symbol v lidském vnímání, myšlení a vyjadřování*. Praha: Filozofický ústav.
- SØBSTAD, R. (2012): *Siste uke for „Ulvene i korridoren“*. Zdroj: <<http://www.roysobstad.com/>>

- ŠMAHELOVÁ, H. (2005): *Interpretace folklorní pohádky*. In: POKORNÝ, P.: *Hermeneutika jako teorie porozumění*, Praha.
- TOKARSKI, R. (2007): Konotace – prototypy – otevřené definice. In: SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: Univerzita Karlova v Praze.
- ULMANOVÁ, K. (2010): *Vlk jako kulturní konstrukt*. Diplomová práce, vedoucí práce: PhDr. V. Soukup, CSc., FF UK v Praze.
- VAŇKOVÁ, I. a kol. (2005): *Co na srdci, to na jazyku: kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum.
- VAŇKOVÁ, J. (2007): Inspirace z Lublinu. In: SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L.(ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: Univerzita Karlova v Praze.

Použitá primární literatura:

- ASBJØRNSSEN, Ch. – MOE, J. (1982): *Norske folkeeventyr, (1841-1844)*, Den norske bokklubben. Zdroj: <<http://runeberg.org/folkeven/>>
- Edda* (2004). Praha: Argo. (překlad L. Heger)
- Edda-kvæde. Norrøne fornsongar* (1928). Zdroj: <<http://www.heimskringla.no/wiki/H%C3%A5vam%C3%A5l>>
- ERBEN, K. J. (1965): *Kytice z pověstí národních*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy.
- IBSEN, J. (1960): Eyolfek. In: IBSEN H.: *Hry V*. Praha: Nakladatelství klasiků.
- IBSEN, J. (1984): *Lille Eyolf*. Zdroj: <<http://www.stopeskien.no/Ibsens-verker/Lille-Eyolf-1894>>
- KÖRNER, V. (1978): *Údolí včel*, Praha: Melantrich.
- Severské balady* (2000). Praha: Aurora. (Překlad L. Heger)
- UNDSETOVÁ, S. (1977): *Kristina Vavřincova I. Větec*. Praha: Lidové nakladatelství. (překlad J. Vrtišová)
- VANČURA, V. (1966): *Pole orná a válečná*. Praha: Naše vojsko.

Prameny:

- AASEN, I. (1991): *Ivar Aasens beste*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- BACHMANNOVÁ, J. – SUKSOV, V. (2007): *Jak se to řekne jinde. Česká přísloví a jejich jinojazyčné protějšky*. Praha: Euromedia group.
- BJORVAND, J. – LINDEMAN F. O. (2000): *Våre arveord. Etymologisk ordbok*. Oslo: Novus Forlag.
- Bokmålsordboka*. (2010). Oslo: Universitet i Oslo. Zdroj:
<<http://www.nob-ordbok.uio.no/perl/ordbok.cgi?OPP=&bokmaal=+&ordbok=bokmaal>>
- FAARLUND, J. T. – LIE S. – VANNEBO K. I. (1997): *Norsk Referansegrammatikk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- GUNDERSEN, D. (2011): *Norske synonymer blå ordbok*. Oslo: Kunnskapsforlag et.
- HALLER, J. (1969-1977): *Český slovník věcný a synonymický I-III*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- HAUGEN, E. (1976): *Norsk – engelsk ordbok*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Ivar Aasens aller beste: 2200 norske ordspråk i utval*. (1999-2010) Zdroj:
<<http://oaks.nvg.org/aasens.html>>
- JENSEN, B. (1996): *Ordspråk leksikon*. Oslo: Schipsted forlagene.
- MACHEK, V. (1997): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství lidové noviny.
- Norsk Ordbok 2014. Grunnmanuskriptet*. Zdroj:
<<http://www.edd.uio.no/perl/search/search.cgi?appid=59&tabid=993>>
- Nynorskordboka*. (2010). Oslo: Universitet i Oslo. Zdroj:
<<http://www.nob-ordbok.uio.no/perl/ordbok.cgi?OPP=&nynorsk=+&ordbok=nynorsk>>
- PALA, K. – VŠIANSKÝ, J. (1994): *Slovník českých synonym a antonym*. Praha: Nakladatelství lidové noviny.
- PROFANTOVÁ, N. – PROFANT, M. (2004): *Encyklopedie slovanských bohů a mýtů*. Praha: Libri.
- Příruční slovník jazyka českého I-VII (1935-1957)*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- REJZEK, J. (2001): *Český etymologický slovník*. Praha: LEDA.
- Rundt 3550 norske ordspråk*. (2002-2011). Zdroj:
<<http://oaks.nvg.org/noin.html>>
- Slovník české frazeologie a idiomatiky I-IV*. (2009). Praha: LEDA

Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné. (1988). Praha: Academia.

Slovník českých synonym a antonym. (2007). Brno: Lingea.

Slovník nespisovné češtiny. (2006). Praha: Maxdorf.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. (2005). Praha: Academia.

Slovník spisovného jazyka českého I-IV. (1960-1971). Praha: Academia.

ŠMILAUER, V. (1972): *Nauka o českém jazyku.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

TRÁVNÍČEK, F. – VÁŠA, P. (1952): *Slovník jazyka českého.* Praha: Slovanské nakladatelství.

ZAORÁLEK, J. (1996): *Lidová rčení.* Praha: Aurora.

Použité jazykové korpusy

Norsk Webkorpus NoWaC (Norwegian Web as Corpus). Zdroj:

<<http://www.tekstlab.uio.no/nowac/>>

Český národní korpus. Verze SYN2009PUB. Zdroj:

<http://www.korpus.cz/corpora/run.cgi/first_form>